

ALDE FRYSKE TSJERKEN

nr. **23** juni 2020

Voer voor de Duitse oorlogsindustrie
Kerkverplaatsing in Peperga
Patroonheiligen en kerknamen
Het klooster Groendijk en de familie Harinxma
In dit nummer

In dit nummer

Alde Fryske Tsjerken

opvolger van 'Keppelstok'

nr. 23 juni 2020

ISSN 2210-7657

STICHTING ALDE FRYSKES TSJERKEN

Opgericht 9 september 1970

Dagelijks bestuur en directie

Drs. J. Kersbergen, voorzitter

Drs. J.-M. Postma, vicevoorzitter

Ing. M.W.S. Weerd, secretaris

Drs. J.C. Lens, penningmeester

Mr. E.L. Veerman

G.A. Bakker, directeur

Adres

Postbus 137

8900 AC Leeuwarden

Bezoekadres: Emmakade 59

Tel: 058-2139666

E-mail: info@aldefrysketsjerken.nl

Rabobanknr: NL81 RABO 0172 4165 82

ING: NLO7 INGB 0000 7307 89

Donateurschap

Minimaal per jaar € 17,50

Opzegging vóór 1 november via

info@aldefrysketsjerken.nl of schriftelijk naar
bovenstaand adres

Redactie

J.H.W. Willems, voorzitter

Drs. L. Dijkstra, secretaris

Drs. H.T. Algra

Prof. dr. S.L. de Blaauw

Dr. M.A. de Harder

Drs. M.E. Stoter

Dr. O. Vries

Redactieadres

Postbus 137

8900 AC Leeuwarden

E-mail: louw.dijkstra@hetnet.nl

Deze uitgave wordt mede
mogelijk gemaakt door:

provincje fryslân
provincie fryslân

Professionele Organisatie voor
Monumentenbehoud

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

1

HANS WILLEMS

Voer voor de Duitse oorlogsindustrie

7

RIENK KLOOSTER

Een afwijkende kerkverplaatsing
in Peperga*

11

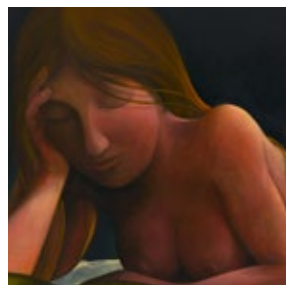
Stichtingsnieuws

19

HYLKE ALGRA

Kerken en hun patroonheiligen

25

HANS MOL

Het klooster Groendijk in Sneek en
de familie Harinxma (I)

Foto voorzijde: Jan de Boer

HANS WILLEMS

Voer voor de Duitse oorlogsindustrie

De geroofde klok die nu in Akkrum naast de kerk als monument staat opgeteld. Foto Jan de Boer

*De Dútskers rôven d'âlde klok
yn neare, tsjustere tiid
foar 't heechste klinken no myn stim
myn jubel klear en bliid.*

De inscriptie op de klok van de Skoatterstsjerke in Oudeschoot herinnert aan een zwarte bladzijde in de geschiedenis van veel Nederlandse kerken: de klokkenroof door de Duitse bezetters in de Tweede Wereldoorlog. Een klein deel van de gevorderde klokken keerde na de bevrijding, nu 75 jaar geleden, terug. Veel andere eindigden als voer voor de Duitse oorlogsindustrie.

In tijden van oorlog was er vanouds weinig respect voor klokken, wat voor historische waarde ze ook vertegenwoordigden. Dat schrijven Elly van Loon en Piet Snijders in de catalogus bij de expositie die Museum Klok & Peel in Asten momenteel wijdt aan de klokkenroof van 1942-1943. De grondstof koper (naast tin) maakte van klokkengieters dikwijls 'bussengieters' ('bus' of 'busse' was de Middelnederlandse naam voor 'kanon'), concluderen de auteurs: 'Al vanaf de veertiende eeuw maakten ze van hetzelfde materiaal naast klinkende klokken ook bulderende kanonnen.' Een van de voorbeelden speelde zich af in Friesland. Eind 1514, begin 1515 werd een klok uit Franeker naar Leeuwarden verscheept om daar door de bussengieter in het Blokhuis omgegoten te worden tot kanon, waarna het geschut terugkeerde naar Franeker. Otto Roemeling maakte hier in het tijdschrift *Fryslân* melding van in 2004. Hij had de rekeningen opgediept uit archiefstukken die in Tresoar worden bewaard.

Niet alleen werden klokken soms omgegoten, het omgekeerde gebeurde ook. De 'Pummerin', de grootste luidklok in de Stephansdom in Wenen, in 1945 bij een brand verloren gegaan, was in 1711 gegoten uit 180

Werkplaats van een bronsgieter, 1568, prent van Joost Amman (1539-1591)

kanonnen die keizer Joseph I bij het beleg van Wenen veroverde op de Turken.

Ook Geert van Wou, een van de belangrijkste klokkengieters in West-Europa, die in 1493 ook de luidklok goot die nog altijd in de toren van de Salviuskerk in Dronryp hangt, gebruikte zijn vaardigheden tevens om geschut te maken. In de Tachtigjarige Oorlog eisten zowel de Spanjaarden als de Geuzen klokken op om ze stuk te slaan, te smelten en er geschut van te maken. Soms deden kerken en kloosters, dorpen en steden vrijwillig afstand van klokken. Veel vaker werden die – al of niet met geweld – in beslag genomen. In Friesland deden de Staten dat na de omwenteling in 1580 ook.

'KLOKKEN-PETER'

In de Tweede Wereldoorlog confisqueerden de Duitsers in bezet Europa tienduizenden kerkklokken. In Nederland verdwenen naar schatting 6700 exemplaren, vrijwel allemaal gedemonteerd en weggevoerd onder regie van de Limburgse firma Meulenberg. 'Klokken-Peter' werd de bijnaam van Peter Meulenberg, de eigenaar van het bedrijf. Van de Duitsers kreeg hij als dank uit handen van

Zoo werden de bronzen klokken
uit onze mooie toren gestolen.
Dalfsen, 12 April 1943

Het verwijderen van de kerkklokken uit de hervormde kerk
van Dalfsen op 12 april 1943. Foto Rijksdienst Cultureel Erfgoed

De kleine klok van de Laurentiuskerk in Kimswerd wordt
neergelaten via een galmgat. Foto H.S. Bekius

De drie klokken uit de kerk in Wytgaard na verwijdering
uit de toren. Foto Beeldbank WO2

niemand minder dan rijksmaarschalk Hermann Göring een herinneringsklok met de inscriptie: 'Glocken kämpfen mit für ein neues Europa'. In 1947 werd Meulenberg tot tien jaar gevangenisstraf veroordeeld.

Van de ongeveer 9000 klokken die Nederland aan het begin van de Tweede Wereldoorlog telde, waren er in 1946 4212 over, berichtte J. W. Jansen, adjunct-inspecteur van de dienst Kunstbescherming. Van de 6700 afgevoerde klokken werden 4793 omgesmolten tot grondstof voor de Duitse oorlogsindustrie, samen goed voor 1,8 miljoen kilo koper en tin. De overige klokken werden teruggevonden in opslagplaatsen in Nederland of keerden – al of niet beschadigd – terug uit Duitse verzamelplaatsen en smelterijen.

Ook bleken op verschillende plaatsen klokken te zijn verstopt voor de bezetter. Zo slaagden de hervormden in Burgum erin een klok verborgen te houden. In Hempens begroef de dorpsjeugd een klok, maar de dreiging met ernstige represailles bracht hen ertoe de klok weer op te graven en in te leveren. In Grou overleefde een kleine luidklok uit 1653 de oorlog, verborgen in een turfhoek.

In 1937 was in het toen nog vrije Nederland een begin gemaakt met de registratie van alle kerkklokken en carillons. Gezien de oorlogsdreiging hield de Nederlandse regering er rekening mee dat er een tijd kon komen dat niet-monumentale klokken opgeofferd moesten worden voor de verdediging van ons land. Daarom werd bij de inventarisatie onderscheid gemaakt tussen historisch waardevolle exemplaren en klokken van geringere waarde. De Inspectie Kunstbescherming van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg kwam tot een lijst met 319 klokken en 28 carillons die hoe dan ook gespaard moesten blijven. Met een mal werden deze exemplaren gemarkeerd met een geschilderde hoofdletter M. De ironie van de geschiedenis wil dat de registratie in maart 1940 werd voltooid, vlak voor de inval van de Duitsers. De opstellers adviseerden de regering om 15 procent van de klokken te vrijwaren van eventuele omsmelting. Eerder was een percentage van 10 gehanteerd.

'UIT DE TOREN'

Tsjechoslowakije was het eerste door de Duitsers bezette land dat op grote schaal bruikbaar metaal moest inleveren. In Nederland begon de vordering van kerkklokken en andere grote metaalvoorwerpen in juli 1942 met de *Metallgutverordnung*. Eigenaars moesten dat bezit laten vastleggen in de wetenschap dat het op elk gewenst moment verbeurd verklaard kon worden tegen een afgesproken vergoeding. De lijst bevatte onder andere kerkklokken, melkbussen, muziekpatrijzen en metalen voorwerpen van stilgelegde bedrijven. De eerste klok kregen de Duitsers overigens cadeau, en dat was al in juni 1940. Op een landdag in Lunteren schonk NSB-leider Anton Mussert de 3000 kilo wegende 'stormklok' van de NSB aan Hermann Göring.

Terwijl Nederland zelf voor de oorlog een beschermingspercentage van 10 of 15 procent had gehanteerd, was in Duitsland 25 procent van het bezit aan kerk-

Zo werden veel klokken na het instorten van het naziregime teruggevonden in Hamburg.

klokken gevrijwaard. Directeur Kalf van de Inspectie Kunstbescherming deed nog een poging het Nederlandse percentage wat verder op te krikken: 'Wij Nederlanders kunnen alles beter dragen dan aantasting van ons geestelijk bezit, vooral voor zover dat samenhangt met de uitoefening van de godsdienst.'

Aanvankelijk kregen de kerken te horen dat klokken slechts bij hoge uitzondering daadwerkelijk ingeleverd moesten worden, maar die belofte hield niet lang stand. In een toelichting die in 1942 in de kranten verscheen, stond te lezen: 'In het uiterste geval kunnen ten slotte beter eenige kerkklokken sneuvelen dan dat Stalin's horden hier zouden komen huishouden, om ons de zegeningen van het bolsjewisme bij te brengen. Dan blijven er trouwens niet alleen geen kerkklokken, maar ook geen kerken over.'

KERKEN TEKENEN PROTEST AAN

De synode van de Nederlandse Hervormde Kerk protesteerde tegen de *Metalloverordening*: 'Voor het godsdienstig-kerkelijk leven zou het dan ook een grote, smartelijke verarming betekenen als deze levende stemmen voor altijd moeten zwijgen.' Ook de Nederlandse bisschoppen tekenden bij rijkscommissaris Seyss-Inquart verzet aan tegen de vordering van in hun visie 'gewijde voorwerpen'. Plaatselijke kerkbesturen werden opgeroepen

slechts bij dwang mee te werken aan de inbeslagname. De reactie van de rijkscommissaris kwam in een toespraak op 10 oktober 1942. Hij vond het een 'volkomen natuurlijke maatregel' die al eeuwenlang werd toegepast. Wanneer hij met bezwaren te maken zou krijgen, zou hij repliceren: 'Mijnheer, ik verwonder mij zeer, dat gij niet vrijwillig gekomen zijt om den Duitschen soldaat dit koper aan te bieden, opdat hij het bolsjewisme van Uw grenzen zal afhouden.'

De kerkbesturen die hun kostbare bezit zagen verdwijnen, spraken zichzelf moed in met het gezegde 'Klokken uit de toren, oorlog verloren'. Ook klonk wel het rijm: 'Wie met Gods klokken schiet, die wint de oorlog niet.' Werden aanvankelijk de M-klokken ongemoeid gelaten, in 1943 volgde de instructie dat ook die historisch waardevolste exemplaren ingezameld en voorlopig opgeslagen moesten worden.

In Friesland waren de directeur van het Fries Museum en de rijksarchivaris belast met het opstellen van een overzicht van in te leveren klokken. Gebruik makend van wat er voor de oorlog al aan registratie was gedaan, kwamen zij tot een lijst van 120 M-klokken die gespaard moesten blijven. Nog eens 300 klokken vereisten nader onderzoek. Naar Duits model kregen zij een P-status, waarbij de P staat voor Prüfung. Nog eens bijna 200 klokken waren van na 1800 en hadden geen

Klokkengieterij Eijsbouts in 1953. Foto Nationaal Archief

Jouster klokken in een Brabantse tuin

Tot de klokken die dankzij dappere Nederlanders gespaard bleven, behoorden drie splinternieuwe exemplaren die pastoor F. Pruys had besteld voor de St.-Mattheuskerk in Joure. In het voorjaar van 1940 werd het in Engeland vervaardigde trio bij de firma Eijsbouts in Asten afgeleverd om op transport te gaan naar Friesland. Door de inval van de Duitsers bleven ze noodgedwongen in Asten staan. Toen twee jaar later de klokkenvordering begon, wisten Tuur Eijsbouts en zijn vaste expediteur en overbuurman Johan Loomans de klokken met een list aan het oog van de Duitsers te onttrekken. 's Nachts groef Johan met zijn broers Sjef en Antoon een groot gat in de bloementuin van zijn vrouw en liet de klokken daarin verdwijnen. Na de bevrijding van zuidelijk Nederland werden de klokken weer opgegraven en tijdelijk in de kerktoren van Asten gehesen. Op 13 december 1946 werden ze alsnog triomfantelijk naar Joure vervoerd en in de St.-Mattheuskerk gehangen door de firma Eijsbouts.

151 Friesche kerkklokken teruggekeerd

Dr. A. L. Heerma van Voss schrijft ons:

Eind Mei kon ik het een en ander mededeelen over de Friesche klokken in oorlogstijd en tevens aankondigen, dat alle M-klokken behouden waren. Sindsdien zijn er allerlei vage berichten gekomen over het terugvinden van Nederlandsche klokken in Duitschland, totdat nu eindelijk bekend werd, dat te Harlingen een (eerste?) scheepslading Friesche klokken was aangekomen en feestelijk ingehaald.

Ten gerieve van talloos velen, die blijkens voortdurend bijkomende verzoeken om inlichtingen verlangend uitzien naar nadere berichten (speciaal op de dorpen vertegenwoordigt de klok een zeer belangrijke factor in het leven van elken dag!), heb ik mij ter plaatse op de hoogte gesteld en ben zoodoende in staat hieronder een volledig lijstje te geven van de teruggekeerde exemplaren. Zij behooren alle tot de bijna 300 P-klokken uit de opslagplaats te Meppel, die na de bevrijding leeg geroofd werd aangetroffen; vele er van doen uit kunsthistorisch oogpunt en ouderdom maar weinig onder voor de M-klokken, die inmiddels door de goede zorgen van de Rijksinspectie-Kunstbescherming weer alle naar hun steden en dorpen zijn teruggekeerd. Over het algemeen hebben zij hun oorlogslotgevallen goed doorstaan; slechts van enkele zijn de beugels geheel of ten deele gesneuveld; het kleine klokje van het Gabbema-gasthuis te Leeuwarden is rebroken.

Belanghebbenden wordt er met nadruk op gewezen, dat ook deze klokken collectief naar de plaatsen van herkomst zullen worden teruggebracht en dat dus geen afzonderlijke exemplaren te Harlingen zullen kunnen worden afgehaald. Voor de nog in Drente en Overijssel hangende Friesche alarmklokken geldt dezelfde regeling.

Ik vond dan te Harlingen (behalve 23 exemplaren — waaronder 2 geheel defecte — die niet uit Friesland afkomstig bleken) de volgende Friesche P-klokken terug:

Abbega (de kleinste), Achlum (beide), Akkrum (beide), Anjum (de grootste), Beers (beide), Oud-Beets (de 2e, naast de M-klok), Berlikum, Blessum, Boer, Bolsward-stadhuis (beide), Bolsward-Martini (jongelingsklok), Bovenknipe, Bozum (gr.), Britsum (beide), Broek (Donlaw.), Brongerga, Burgwerd (gr.), Burum, Dantumawoude, Dokkum-stadhuis (kl.), Donkerbroek (2e), Driessum, Edens (gr.), Eernewoude, Eesterga, Engelum, Firdgum, Follega, Fols gare, Foudgum (2e), Franeker-Martini (gr.), Franeker-Psych. Inr., Gastmeer, Garijp, Gerkesklooster, Gersloot (2e), Goigarijp, Goutum (gr.), Hallum (beide), Hantumhuizen, Harich (beide), Harlingen-stadhuis (kleine), Hichtum (kl.), Hindeloopen Westertoren (gr.), Hitzum (gr.), Holwerd (gr.), Hoogbeintum, Hommerts, Hoornsterzwaag, Huins, Huizum (beide), Hijaard (gr.), Hījum (gr.), Idsegahuizen, Irsum-R.K. (beide), Jelsum (2e), Jislum (2e), Jorwerd (kl.), Joure 2e, oudste), Kimsward (beide), Kollum 2e), Kooten, Kubaard (kl.), Langweer (beide), Leeuwarden-stadhuis (uurklok), Leeuwarden-Gabbema Gasthuis, Lekkum (2e), Lollum, Longerhouw, Lulijebard (beide), Lutkewierum (gr.), Makkum (gr.), Marrum (kl.), Marssum (2e), Menaldum (2e), Metslawier, Minnertsga (gr.), Molkwierum (beide), Morra, Nes (W.D.) (2e) Nijeholtpade (gr.), Nijehorne, Nijelamer, Nijemirdum, Nijland (gr.), Oosterbierum, Oosterend (2e), Oosterlittens (beide), Oosterwierum, Opeinde, Oudega (Sm.) (gr.), Oudega (Wijmbr.), Oudkerk (beide), Peins, Piaam, Pingjum (beide), Raard (beide), Rauwerd (gr.), Reitsum, Ried (gr.), Rinsumageest (kl.), Roordahuizum (gr.), Scherpenzeel, Sexbierum, Smallebrugge, Sneek-Martini (kl.), Snikzwaag, Spannum (2e), Stiens (3e), Swichum (2e), Stjbrandaburen, Stjbrandahuis, Terwispe (kl.), Tjalleberd, Tjerkgaast, Tjerkwerd, Tjum (gr.), Tzummarum, Uitwellinger, Veenwouden, Warstiens (kl.), We'dum (beide), Westhem (2e), Wierum, Wirdum (2e), Witmarsum (2e), Wolsum (gr.), Wommels (2e), Workum gem. toren (beide), IJlat (beide) en IJpecolaga (gr.).

Artikel uit de *Leeuwarder Courant* uit november 1945 waarin dr. A. L. Heerma van Voss opsomt van welke kerken er klokken zijn teruggekomen uit Hamburg.

Dr. Heerma van Voss inspecteert in de haven van Harlingen de 151 kerkklokken die per schip uit Hamburg zijn aangekomen. Foto *Fries Fotoarchief*

bijzondere status. Zij gingen allemaal verloren aan de oorlogsindustrie.

In maart 1943 was Friesland aan de beurt om van zijn klokken ontdaan te worden. Zeshonderd exemplaren werden in amper vier weken tijd uit de torens gelicht. De 120 M-klokken kwamen in Giethoorn terecht en overleefden de oorlog in eigen land. De 300 P-klokken belandden in Meppel, maar werden in maart 1944 alsnog naar Hamburg verscheept. Omdat de smelterijen toen al stillagen door geallieerde bombardementen, is geen van die klokken verloren gegaan.

STOOMKETELS

In sommige plaatsen werden oude kookpotten of stoomketels in de kerktoren gehesen als alternatief voor de verdwenen luidklokken. In Boksum bijvoorbeeld namen de hervormden geen genoegen met het verdwijnen van hun op dat moment bijna honderd jaar oude klok. Twee automonteurs, Minne Bosma en Jelle Oetsma, construeerden van vier remtrommels uit een vrachtauto een noodklok die enkele jaren dienst zou doen. Het geluid was nogal dof, maar het dorp was tevreden dat op gezette tijden weer een oproep klonk vanaf de kerktoren. In 1949 maakte de noodvoorziening plaats voor een nieuwe klok. Het oorlogsexemplaar kreeg een plekje in het Fries Verzetsmuseum. In Siddeburen werd gebeier nagebootst met behulp van een melkbus. In Bakhuizen werd op een stalen buis geroffeld.

De eerder genoemde klok in de hervormde kerk van Dronryp, gemaakt door Geert van Wou, bleef gespaard

In 1991 kreeg de hervormde kerk in Aldeboarn een tweede luidklok, afkomstig uit Zaandijk, waar hij een in 1943 door de Duitsers geroofd exemplaar had vervangen. Foto *HCL/LC/Siep van Lingen*

De kerkklokken kregen een warm welkom in kerkelijk Leeuwarden

omdat hij te groot was om uit de toren te slopen. De klok stamt uit 1493 en is daarmee vijftig jaar ouder dan de toren. De kleinere zusterklok werd wel door de Duitsers opgeëist en keerde niet terug. In 1949 kwam er een vervanger, geleverd door de firma Van Bergen in Heiligerlee.

In Oosterzee zou volgens de overlevering een opstootje zijn ontstaan toen de klokken uit de toren werden gehesen. Een politiemann loste een schot in de lucht om de orde te herstellen. Jongeren uit het dorp zouden de klepel hebben verstopt, maar leverden die later toch in.

De klok uit de hervormde kerk van IJlst bleef wonderwel gespaard. Directeur Van der Boom van de stoombootrederij in Rotterdam die in beslag genomen exemplaren naar Duitsland moest vervoeren, wist de klok uit 1565 te verdonkeremanen en bracht hem na de oorlog terug naar IJlst. Ook de klok op het voormalige eiland Schokland werd verstopt.

Bijzonder is het verhaal van Minnertsga. Op 17 maart 1943, een week voordat de twee monumentale klokken (uit 1648 en 1765) uit de toren van de hervormde kerk werden gehesen, maakten de kerkvoogden een geluidsopname van elk van de klokken, ingeleid met een gesproken tekst door kerkvoogd Sijbe Reins Faber. De opname werd gemaakt na afloop van de bidstond voor het gewas en Faber eindigde met de bede: 'God wê's ús genedich!' De twee klokken werden afgevoerd, maar wonderwel bleef de oudste, gegoten door J. Noteman, gespaard. In 1945 keerde hij terug, om twee jaar later bij een grote brand alsnog stuk te vallen. Aanvankelijk werd nog geprobeerd de klok te herstellen, maar uiteindelijk werd hij opnieuw gegoten. De geluidsopnamen bleven bewaard op bakelieten 78-toeren-platen. Het verhaal van de klokken is in 2017 gereconstrueerd en is, voorzien van de geluidsopnamen, terug te vinden op de website www.minnertsgavroegeer.nl.

Ook in Goutum werd een geluidsopname van de klokken gemaakt, waarna de dorpelingen de kerk in gingen en 'Een vaste burcht is onze God' en 'Mijn schild ende betrouwen' zongen.

TERUG IN HARLINGEN

Eind november 1945 meerde in de haven van Harlingen een schip aan met 151 teruggevonden klokken. Rijksarchivaris Heerma van Voss publiceerde in de Leeuwarder Courant een lijst van alle kerken waarvan een of meer klokken in Hamburg waren opgedoken. Met een tweede schip keerden nog eens honderd klokken terug. Bouwbedrijf Jorritsma uit Bolsward kreeg de opdracht om de klokken in Friese kerktorens terug te hangen.

In Raerd werd de verdwijning van de 'vrouwenklok' pas in 2010 weer goedge maakt. In augustus van dat jaar nam een in 1965 door de firma Eijsbouts (Asten) voor een kerk in Rijswijk gemaakte Benedictusklok de plaats in van het oorspronkelijke exemplaar dat in 1943 naar Duitsland verdween. Ook de oudere klok was meegenomen, maar die kwam na de oorlog al terug in Raerd.

In Akkrum keerde de klok uit 1698 na de oorlog ook terug uit Duitsland, maar hij was beschadigd en ongeschikt om nog dienst te doen in de toren. Uiteindelijk kreeg hij als monument een plaats naast de kerk, met het volgende gedicht erbij

De klok naast de kerk in Akkrum. Foto Jan de Boer

*Sinds 1698 heeft Akkrum mij kunnen boren.
Met mijn grote broer hing ik in de toren.
In 1943 ben ik weggehaald door de bezetter.
Zij gaven mij een nummer en een letter.
Die reis heeft mij geen goed gedaan.
Mijn stem werd schor en ik bleef staan.
Nu hang ik als "de noodklok" naast de kerk
en kijk ik toe op 't restauratiewerk.*

(19 september 1998)

Geraadpleegde bronnen

- Elly van Loon – van de Moosdijk en Piet Sniijders, *Klokkenroof! Expositie over klokkenvordering tijdens de oorlogsjaren 1942-1943*, Asten 2019. Momenteel is Museum Klok & Peel nog gesloten vanwege de coronacrisis. Mocht het weer opengaan, dan is de expositie in elk geval nog tot eind 2020 te bezoeken.
- H.J. van Nieuwenhoven, *Klokkenvordering 1942-1943*, 2 delen (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1996)
- Krant van Toen, digitaal archief van onder andere *Leeuwarder Courant*
- Artikel W. Dolk in *Fryslân*, 10e jaargang, nummer 3, 2004

Een afwijkende kerkverplaatsing in Peperga*

* Dit artikel is een vertaling en deels een bewerking van een eerder over dit onderwerp verschenen artikel in *De Ovend. Stellingwarfs tiidschrift*, 41^e jg. nr. 4 (augustus 2013).

Peperga (Stellingwerfs *Peperge*, Fries *Pepergea*) is een van de streekdorpen waar in de loop van de tijd de bewoningsas is opgeschoven en waar na de verplaatsing van de boerderijen ook op een andere plek is herbouwd. Dikwijls is van vroegere kerklocaties weinig meer in het landschap terug te vinden, maar in Peperga is de oude kerkheuvel nog heel goed bewaard gebleven.

Op de grietenijkaart van Stellingwerf Westeinde in de bekende atlas van Bernardus Schotanus à Sterringa wordt die kerkheuvel echter niet aangegeven.¹ Wopke Eekhoff daarentegen maakt in zijn *Nieuwe atlas van de provincie Friesland* op de betreffende grietenijkaart duidelijk melding van een 'Oud Kerkhof', gelegen op een plek enkele honderden meters zuidoostelijk van het huidige kerkgebouw.² Omdat deze 'gewijde plaats' tegenwoordig nogal verscholen ligt op een bosachtig

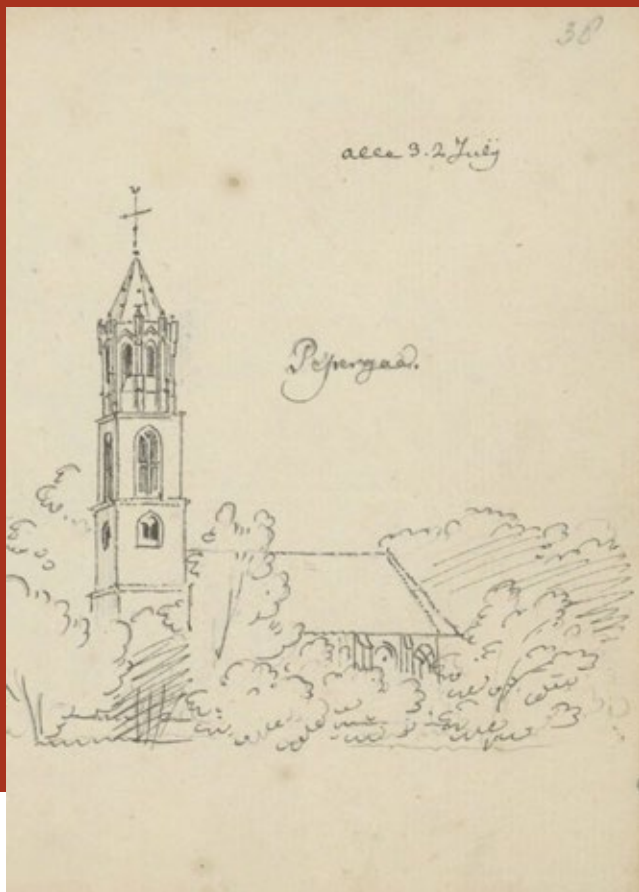
De kerk van Peperga. Foto Theo Hop

terrein, is het voor iemand die er niet bekend is even zoeken om deze oude heuvel op te sporen.

Dit in tegenstelling met de aan de hoofdweg gelegen kerk van Peperga, waarvan de fraaie hoge toren, werkelijk een sieraad voor dorp en omgeving, al van verre in het oog springt. Het kerkgebouw, dat al sinds 2000 niet meer voor de eredienst wordt gebruikt, is in 2001 in particuliere handen overgegaan. Daarna heeft het verschillende eigenaren gehad.

Detail uit de kaart van Eekhoff (1849) met het Oud Kerkhof midden onder. Collectie Tresoar

De kerk van Peperga op een tekening van Abraham de Haen uit 1732. Collectie Rijksmuseum

Kerk en toren van Peperga op een foto uit 1888. Collectie RCE

Momenteel staat de kerk bekend als de 'Pieter Stuyvesantkerk'. Die benaming is gekozen, omdat de eigenaar in de veronderstelling verkeerde dat de bekende Nederlandse koloniaal bestuurder en domineeszoon Pieter Stuyvesant (1611/1612 - 1672) in de kerk te Peperga door zijn vader Balthazar Stuyvesant zou zijn gedoopt. Dat die plechtigheid hier ooit heeft plaatsgehad, is echter zeer onwaarschijnlijk. De doopregisters uit die tijd die dit zouden kunnen bevestigen of ontkennen, ontbreken in het archief van de kerkenraad. Doorslaggevend is wel dat deze Stuyvesant, althans volgens het gezaghebbende handboek van T. A. Romein, nooit predikant in Peperga is geweest. Hij was van 1619 tot 1622 verbonden aan de gemeenten te Scherpenzeel, Spanga, Munnikeburen en Nijetrijne. De combinatie Peperga en Blesdijke werd van 1602 tot 1638 bediend door zijn collega Abelus Bartholdi Frankena.³ Bronnen die aantonen dat Balthazar Stuyvesant daar ook ooit predikant is geweest, zijn onbekend. Zodoende is het niet meer dan een slag in lucht om te beweren dat deze zijn zoon Pieter als zuigeling in Peperga zou hebben gedoopt.

Wat echter wel vast staat, is dat de heilige Nicolaas vanouds de schutspatroon is van de parochie en de kerk van Peperga.⁴ Om die reden is het dan ook aan te bevelen om de populaire aanduiding Pieter Stuyvesantkerk ongedaan te maken en die te wijzigen in Nicolaaskerk, historisch gezien de enig juiste benaming.

De huidige kerk mag dan een weinig imposant gebouw zijn, voor de toren geldt het tegendeel. Qua bouwtrant vertoont die overeenkomsten met een aantal laatmiddeleeuwse torens in Drenthe en evenzo met die in het

Stuyvesant op een gravure naar een schilderij van ca. 1600.

Friese Deinum.⁵ Waar het in dit artikel vooral om gaat, is de constatering dat zowel de kerk als de toren in Peperga is opgetrokken van baksteen van verschillende soorten en maten en ook van verschillende ouderdom. Zodoende is aan het muurwerk een belangrijk stuk bouwgeschiedenis af te lezen. Dat voert ons tevens naar het genoemde oude kerkhof, de plek waar ooit de parochiekerk van Peperga stond.

Het Oude Kerkhof. Foto Jan Koops

DE EIGENAARDIGE LIGGING VAN HET OUDE KERKHOF

Alvorens verder op de verschillende soorten baksteen in te gaan is het van belang om de aandacht te richten op de positie van deze oude kerklocatie ten opzichte van die van de huidige kerk en toren. Peperga is een van de Stellingwerper streekdorpen die hun ontstaan danken aan de agrarische veenontginning gedurende de middeleeuwen. De kolonisten die dit gebied in ontginning namen zullen zich aanvankelijk gevestigd hebben aan de rivier de Linde. Om het terrein geschikt te maken voor landbouw diende het eerst te worden ontwaterd. Daartoe groef men op een bepaalde afstand van elkaar een aantal sloten, zodat er een nauwkeurige indeling in percelen ontstond. Vervolgens konden de kolonisten de hun toegewezen percelen in cultuur brengen en daarop hun bedrijf stichten. Er deed zich echter een ernstig probleem voor. Immers, nadat een veenachtig terrein was ontwaterd, begon de ondergrond uit te drogen en te eroderen. Zodoende zakte het maaiveld en kwam het grondwater steeds hoger te staan.

Vanwege dat verschijnsel zagen de bewoners zich na verloop van tijd gedwongen om hun huizen te verplaatsen naar een hoger gelegen plek binnen hun kavel. Zo zijn hele nederzettingen in verschillende fasen verplaatst naar hoger gelegen plekken en uiteindelijk opgeschoven naar een zandrug met een vaste ondergrond. In alle Stellingwerper streekdorpen, maar evenzo elders in plaatsen met een dergelijke bodemkundige en hydrologische situatie, hebben zulke opschuivingen van nederzettingen plaatsgehad.

Nadat in zulke gevallen eerst de huizen waren ver-

plaatst naar een droger en hoger gelegen terrein, volgden slotte ook de parochiekerk. Het kerkhof dat op de oude locatie achterbleef, raakte vervolgens gaandeweg in onbruik en na een paar generaties geheel in de vergetelheid. In veel gevallen zijn zulke oude gewijde plekken in latere tijden geëgaliseerd en nauwelijks of helemaal niet meer in het landschap te herkennen. Op historische kaarten worden ze soms nog aangeduid als Oud Kerkhof, maar dikwijls ook niet. In enkele gevallen is een oude kerklocatie door de eeuwen heen onaangestast gebleven en nog steeds in het landschap aan te wijzen. Een prachtig voorbeeld daarvan is de oude kerkheuvel met de daar omheen liggende gracht te Peperga.

Nu doet zich ten aanzien van de positie daarvan een probleem voor. Immers dit oude kerkhof ligt een paar honderd meter zuidelijk van de Pepergaweg, de hoofdweg waaraan tegenwoordig (afgezien van de veel jongere buurt De Blesse) de meeste plaatselijke bebouwing te vinden is. Aan diezelfde weg staan ook de huidige kerk en toren. Gelet op het bovengeschetste patroon van dorpsopstuiving zou men het oude kerkhof juist verwachten op een plek ten noorden van het huidige dorp, dicht bij de Linde. Ik heb deze kwestie voorgelegd aan Dennis Worst, een landschapskundige die momenteel een promotieonderzoek verricht naar historische aspecten van het Stellingwerper landschap. Die wees mij erop dat er in Peperga waarschijnlijk sprake is van een nog oudere kerklocatie, gelegen ergens op een al vroeg verlaten bewoningsas die dicht bij de Linde gezocht moet worden. Als dat inderdaad het geval is, dan zou de bewoning in Peperga nogal heen en weer zijn geschoven: eerst zuidwaarts en vervolgens weer noordwaarts. Over de

Peperga, Steggerda en Vinkega op de kaart van Schotanus (1718).
Collectie Tresoar

achtergrond van die laatste beweging is uiteraard weinig met zekerheid te zeggen. Het zou kunnen gaan om vernatting of uitputting van de bodem, maar verwoesting door oorlogsgeweld zou er ook debet aan kunnen zijn.

HET DORPSGEBIED

Opmerkelijk is ook dat het dorpsgebied van Peperga veel kleiner is dan dat van de naastgelegen dorpen Blesdijke en Steggerda, terwijl ook het historische verkavelingspatroon wat afwijkt van dat in deze beide dorpen. Wat convergerend ligt Peperga tussen beide genoemde dorpsgebieden in. Bouwer geeft als verklaring dat Peperga in ontginning is genomen op een wigvormig 'restveld', gelegen tussen de genoemde buurdorpen en dus van een wat jongere datum zou zijn.⁶ De parochie van Peperga is vermoedelijk dan ook een dochter van de oudere parochie Steggerda. Een belangrijk argument daarvoor is dat Steggerda een veel groter dorpsgebied heeft. Ooit was dit dorpsgebied wellicht nog groter en strekte zich in oostelijke richting uit tot aan het riviertje de Blesse en westelijk tot aan Noordwolde. Van deze oudere parochie Steggerda zouden dan Peperga en ook Vinkega als dochterparochies zijn afgesplitst.

Een belangrijke vraag is, waarom in de late middeleeuwen juist dit kleine Peperga gezegend was met een kostbaar stenen kerkgebouw met een sierlijke hoge toren. Immers in het merendeel van de dorpen in zuidoost Friesland ontbrak vanouds een kerktoren en hingen de luidklokken in een sobere houten klokkenstoel naast een dikwijls al even sober van hout opgetrokken kerkgebouw. Dat Peperga daar zo'n schril contrast mee vormde, is wellicht toe te schrijven aan de gulle goedgeefsheid van een of meer niet onbemiddelde ingezetenen van dat dorp.

DE BAKSTENEN AAN KERK EN TOREN EN IN DE OUDE KERKHEUVEL

Als men de kerk en de toren van Peperga goed bekijkt, dan valt het op dat daaraan op zijn minst drie verschillende soorten baksteen zijn te onderscheiden die van elkaar verschillen in soort en formaat en tevens in ouderdom.⁷ De huidige zaalkerk met haar driezijdig afgesloten koor is gebouwd in 1810, nadat zijn voorganger was afgebrand. Bij de bouw daarvan is voor een deel gebruik gemaakt van bouw materiaal afkomstig van de vorige kerk.⁸ Zo zijn in de onderste lagen van de kerkmuren en wellicht ook in de fundering duidelijk de laatmiddeleeuwse rooswinkels te herkennen, roodbruin van kleur. De gemiddelde maten daarvan zijn: lengte 24 cm, breedte 12 cm, dikte 5 cm. De stenen in de lagen daarboven zijn egaal bruin en kleiner van formaat: 21 x 10 x 4 cm. Dit zijn uiteraard de aanvullende stenen waarmee de kerk in 1810 opnieuw is opgetrokken. Ook aan de toren zijn twee verschillende soorten baksteen te onderscheiden. Voor de bouw van de tweede en derde geleiding en ook van de lantaarn zijn rooswinkels gebruikt van hetzelfde type als die worden aangetroffen aan de kerk. Dit geldt evenzo voor het gedeelte van de onderste torengeliding, waarin de drie kleine lichtopeningen zijn aangebracht. Voor het overige deel is deze eerste geleiding opgetrokken van middeleeuwse kloostermoppen, voor het merendeel diep rood van kleur. De lengte van deze bakstenen varieert van 28 tot 31 cm, de breedte is ca. 15 cm, de dikte is 6,5 tot 8,5 cm. De datering daarvan zal liggen tussen 1150 en 1400.

Van Staatsbosbeheer kreeg ik toestemming om wat bescheiden archeologisch onderzoek te doen op de oude kerklocatie. Die bestaat uit een met struikgewas begroeide heuvel met een doorsnee van ongeveer vijftig meter, omgeven door een droge gracht. Onder het maai-veld zit het vol met steen en mortel. Met een prikkijzer

De verschillende steensoorten zijn goed te zien bij de aansluiting van schip en toren. Foto Jan Koops

en een schepje haalde ik daar al gauw brokstukken van kloostermoppen te voorschijn. De stenen waren dan wel niet compleet, maar hadden duidelijk dezelfde kleur en waren van hetzelfde formaat als die in de onderste geleiding van de kerktoeren. Tot mijn verbazing vond ik ook een stuk van een halfronde dakpan (een ‘monnik’ of een ‘non’?), de middeleeuwse stenen dakbedekking.

Op grond van deze verschillende soorten baksteen aan kerk en toren kom ik met enige voorzichtigheid tot de volgende theorie: Het is denkbaar dat de allereerste parochiekerk te Peperga een houten constructie is geweest, zoals op meer plaatsen in deze omgeving. Die kan hebben gestaan op de door Dennis Worst veronderstelde eerste kerklocatie, die voorafgaat aan het oude kerkhof in het bosschage ten zuiden van de Pepergaweg. Dat zou dan de tweede kerklocatie zijn. Aangehouden is dat daar een kerk heeft gestaan die was opgetrokken van kloostermoppen en met een dak van monniken en nonnen. Mogelijk dateerde die uit de tweede helft van de twaalfde eeuw of uit de dertiende eeuw en was die gebouwd in romaanse stijl. Omstreeks 1500 of iets eerder werd deze kerk afgebroken en herbouwd op een voor de parochianen wellicht gunstiger gelegen locatie aan de doorgaande weg. Aangezien in de huidige kerk

nog een gotische priesterzerk aanwezig is uit 1510, moet de nieuwbouw dus voor dat jaar hebben plaatsgehad. De nieuwe kerk met bijbehorende westtoren werd gebouwd in gotische stijl en was aanvankelijk bekroond met een spits.⁹ Aangezien bouw materiaal kostbaar was, zijn zoveel mogelijk de afbraakspullen van de oude kerk hergebruikt bij de nieuwbouw. Zo werden de kloostermoppen gebruikt in de fundering en de onderste geleiding van de zware klokkentoren. Voor het bovenste gedeelte van de toren en voor de kerk werden eigentijdse rooswinkels aangekocht.

Het is opmerkelijk dat de nieuwe kerk en toren niet verrezen op dezelfde kavel waarop ook de oude kerk had gestaan, maar dat gekozen werd voor een plek op een wat westelijker gelegen perceel. Volgens een gedenksteen werd de toren in 1537 verhoogd met een derde geleiding en een lantaarn in sierlijke laatgotische vormen.¹⁰ In deze gedaante heeft die de eeuwen weten te trotseren. De gotische kerk is in 1810 vervangen door het huidige gebouw, waarbij de rooswinkels uit de zestiende eeuw weer zoveel mogelijk zijn hergebruikt.

Zo is door te letten op het baksteenmateriaal, in combinatie met wat archeologisch onderzoek op de oude kerklocatie, het een en ander af te lezen van de bouwgeschiedenis van de kerk van Peperga.

Rienk Klooster (1947) is geboren in Oosterwolde (Fr.) en woont momenteel in Leeuwarden. Hij studeerde theologie in Groningen en was predikant in verschillende hervormde gemeenten.

Noten

1. Bern. Schotanus à Sterringa, *Uitbeelding der Heerlijkheit Friesland*, uitgave François Halma 1718, facsimile uitgave Amsterdam / Leeuwarden 1979.
2. W. Eekhoff, *Nieuwe atlas van de provincie Friesland*, Leeuwarden 1849-1850, facsimile uitgave 's-Gravenhage / Leeuwarden 1970.
3. T.A. Romein, *Naamlijst der predikanten sedert de Hervorming tot nu toe in de hervormde gemeenten van Friesland*, Leeuwarden 1886, 654, 657. Zie ook: W. Duinkerken, *Sinds de Reductie in Stad en Lande van Groningen* 2, Bedum 1992, 426.
4. O.D.J. Roemeling, *Heiligen en Heren. Studies over het parochiewezen in het Noorden van Nederland vóór 1600* (diss. R.U. Leiden), Leeuwarden 2013, 406.
5. Kees Kuiken, 'De Dom van Peperga, een Drentse toren in Friesland'. In: *Alde Fryske Tsjerken* nr. 15 (december 2016), 6-7.
6. K. Bouwer, *Cultuurlandschappen aan de westzijde van het Drents plateau* (diss. R.U. Groningen), Groningen 1970. Opnieuw uitgegeven door de Stichting Stellingwarver Schrieversronte onder de titel *Brink en streek*, Meppel 1989, 15.
7. Ook aan de Laurenstsjerke te Donkerbroek zijn verschillende typen baksteen te onderscheiden, daterend uit verschillende bouwperiodes. R. Klooster, 'Een kerkverplaatsing in het veen: het oude kerkhof te Donkerbroek'. In: *Alde Fryske Tsjerken* nr. 18 (juni 2018), 1-5.
8. R. Stenvert e.a. (red.), *Monumenten in Nederland. Fryslân*, Zeist / Zwolle 2000, 255-256.
9. Kuiken, 'De Dom van Peperga', 6. De auteur baseert dit op de kaart van Friesland van Jacob van Deventer en Bernard van den Putte uit 1559. Heel summier wordt de toren van Peperga daar aangegeven met een eenvoudige spits. Het is mogelijk dat de tekening is overgenomen van een oudere versie van deze kaart.
10. R. Stenvert e.a. (red.), *Monumenten in Nederland. Fryslân*, Zwolle 2000, 255.

In een bijeenkomst met bestuur en medewerkers van de Stichting Alde Fryske Tsjerken maakte Commissaris van de Koning Brok kennis met het werk. Foto Provincie Fryslân

Stichtingsnieuws

Van het bestuur

CDK BROK BESCHERMHEER

Commissaris van de Koning drs. A.A.M. (Arno) Brok is per december 2019 beschermheer van de Stichting Alde Fryske Tsjerken. In een bijeenkomst in die maand heeft de Commissaris daarmee ingestemd. De Stichting is blij met de steun van de Commissaris, die in de bijeenkomst aangaf veel affiniteit te hebben met het Friese culturele erfgoed, waarvan de kerken een belangrijk onderdeel zijn.

“It wurk fan de Stifting Alde Fryske Tsjerken is tige wichtich yn dizze provinsje, der ’t wy it grutste oantal tsjerken fan hiel Nederlân hawwe”, zei Brok tijdens de ontmoeting in de Dorpskerk van Huizum (Leeuwarden).

In de bijeenkomst werd hij bijgepraat over het werk van de Stichting, die 52 kerken, 2 klokkenstoelen en 7 begraafplaatsen in beheer heeft.

Voor de Stichting is het een belangrijke blijk van waardering dat de Commissaris beschermheer wil zijn, zegt voorzitter Jan Kersbergen. “Troch dizze titel te dragen, lit hy sjen dat it wurk fan ús Stifting fan grut belang is foar it Fryske erfgoed en it Fryske lânskip”, aldus Kersbergen.

Van het bureau

BEDANKT VOOR UW JUBILEUMGIFT!

We hebben erg veel positieve reacties gekregen op de uitgaven het jubileumnummer van ons magazine Alde Fryske Tsjerken. Donateurs geven aan dat ze genoten hebben van de verhalen over verleden, heden en toekomst die in het jubileummagazine stonden opgetekend. Hartelijk dank voor alle mooie woorden. Bij dit speciale nummer van het magazine vroegen we onze donateurs ook om een speciale jubileumgift. U hebt daarvoor ruimhartig gegeven. Hartelijk dank voor alle

mooie bedragen die zijn binnengekomen. Met uw bijdrage kunnen we de viering van het jubileum betalen én kunnen we blijven investeren in het onderhoud van onze 52 kerken.

WERKZAAMHEDEN HIJUM

In de afgelopen maanden is hard gewerkt aan de kerk van Hijum. Het werk bestond voor een deel uit noodzakelijk onderhoud. Het andere deel bestond uit voorzieningen om de kerk beter te kunnen gebruiken. Het is de wens van het dorp dat de kerk méér gebruikt gaat worden. Een vernieuwde Plaatselijke Commissie gaat daar in de komende maanden werk van maken.

De kerk is zowel aan de buitenkant als aan de binnenkant aangepakt. Aan de buitenkant is het voegen metselwerk gedaan en is de zinken gootbekleding vervangen.

Aan de binnenzijde is het stucwerk hersteld, zijn de aangetaste onderdelen van de trek balken vervangen, zijn de eiken toegangsdeuren vanuit het tochtportaal naar het kerkship gerestaureerd, is de lambrisering hersteld en is er geschilderd.

Om de kerk beter geschikt te maken voor gebruik was het vervangen van de verwarmingsinstallatie nodig. De vorige installatie dateerde uit de jaren '70 en werkte niet meer. In de cv-ruimte bleek asbest te zitten. Dit is gesaneerd.

Resultaat van de werkzaamheden is dat de kerk in Hijum er weer prachtig bijstaat. De Stichting hoopt dat dit bijzondere gebouw in de toekomst weer intensief gebruikt zal worden.

RESTAURATIE AUGSBUURT

De Stichting Alde Fryske Tsjerken start op 9 juni met de restauratie van de kerk van Augsbuurt. De kerk vertoont ernstige scheurvorming door verzakking van de

De kerk van Augsbuurt vertoont ernstige scheuren. In de komende maanden wordt de fundering hersteld. Foto Martin Weerd

grond. Onder het schip van de kerk moet daarom een hele nieuwe fundering worden aangebracht. Dit gebeurt op een bijzondere manier: door 50 palen in de grond te drukken en deze paarsgewijs met elkaar én de kerkmuur te verbinden. De werkzaamheden kosten ongeveer drie ton. Dit geld wordt opgebracht door geld van overheden, fondsen en donateurs van de Stichting.

De kerk van Augsbuurt is de eerste kerk die door de Stichting Alde Fryske Tsjerken is overgenomen, nu bijna 50 jaar geleden. De kerk neemt – alleen al om die reden – een bijzonder plekje in bij de Stichting.

In de zomer van 2018 werd de Stichting opgeschrikt door berichten over verzakking en scheurvorming. In de voorgevel en de zuidgevel vertoonden zich brede scheuren. Er werd zelfs enige tijd getwijfeld aan de veiligheid voor de bezoekers van het gebouw. Om die reden is er een tijdelijke oplossing aangebracht in de vorm van een metalen constructie die de kerk ‘bij elkaar moet houden’.

Voor de Stichting was dit reden om grondig onderzoek te doen naar de staat van het gebouw (met name de fundering) en te zoeken naar goede mogelijkheden om de problemen te verhelpen. Er is onderzoek gedaan naar het fundament. Ook is naar de geschiedenis gekeken of scheurvorming zich eerder heeft voorgedaan, en wat destijds aan het probleem is gedaan.

De oorzaak van de scheurvorming in de kerk is inklinking van de grond. De achterliggende oorzaak is het

omlaag brengen van de grondwaterstand in dit deel van Fryslân en een lange periode van droogte.

In de komende periode wordt dit probleem opgelost. De oplossing houdt in dat onder het gehele schip van de kerk een nieuwe fundering wordt aangebracht. Dit wordt op een bijzondere manier gedaan. Zowel binnen als buiten de kerk worden 50 stalen buizen de grond in gebracht. Deze stalen buizen van 10 meter diep worden gevuld met beton. De buizen komen binnen en buiten op 1 meter afstand van elkaar, op gelijke hoogte naast elkaar. De twee buizen worden door de huidige fundering heen met een stalen buis aan elkaar verbonden. Zo ontstaan 25 plekken langs de hele kerk waar de kerk op kan ‘rusten’. Uit de berekeningen blijkt dat dit ruim voldoende is om de kerk te kunnen dragen. Bij eventuele verdere inklinking van de grond kunnen geen nieuwe problemen ontstaan, omdat de palen 10 meter de grond in worden geslagen. Met deze oplossing gaat de Stichting Alde Fryske Tsjerken er vanuit dat de kerk weer voor een hele lang tijd stevig staat. De noodoplossing komt daarmee ook te vervallen.

Als de definitieve oplossing is aangebracht, moet ook de ontstane schade worden hersteld. Dit betekent dat er zowel aan de binnenkant als aan de buitenkant stenen uit de muur moeten worden gehaald en dat deze er opnieuw in gemetseld moeten worden. Aan de binnenkant van het gebouw betekent dit ook dat er veel pleisterwerk zal moeten plaatsvinden.

MAGAZINE KEPPELSTOK ONLINE

De oude nummers van het magazine Keppelstok van de Stichting Alde Fryske Tsjerken zijn nu ook online te bekijken. De Stichting heeft besloten alle nummers van 1970 tot 2009 online te zetten op de website www.aldefrysketsjerk.nl (/overons / Tijdschrift AFT).

Er was al langer vraag naar het online zetten van deze schat aan informatie over de kerken in Fryslân, zegt waarnemend directeur Gerko Last. “In deze coronatijd hebben mensen tijd, en groeit de behoefte om te sneupen in oude bladen. Aan die behoefte komen we graag tegemoet.”

Het magazine van de Stichting verscheen van 1970 tot 2009 onder de naam ‘Keppelstok’. In 2009 veranderde de naam van het magazine in ‘Alde Fryske Tsjerken’. Binnenkort komen ook de nummers vanaf 2009 online beschikbaar, vertelt Last.

Overigens is een deel van magazines ook nog te koop via de webwinkel van de Stichting.

UITAGENDA VERVALT

Bij dit magazine verschijnt ieder half jaar de UITagenda, boordevol activiteiten die door onze Plaatselijke Commissies in onze kerken worden georganiseerd. In verband met de coronacrisis hebben we besloten om bij dit magazine geen UITagenda te voegen. Het is op dit moment onduidelijk wat er in het komende half jaar in onze kerken georganiseerd mag worden. Uiteraard staan alle activiteiten die wél doorgaan op onze website.

Jubileum 2020

Het jubileumjaar 2020 verloopt dankzij de coronacrisis anders dan gedacht. Een aantal activiteiten kon wél doorgaan. Andere zaken zijn uitgesteld tot het najaar. Helaas moesten we ook een aantal activiteiten afgelasten. Hieronder zetten we de stand van zaken per onderdeel op een rijtje.

SYMPOSIUM UITGESTELD TOT OKTOBER

Het symposium van de Stichting Alde Fryske Tsjerken van 20 maart 2020 is uitgesteld naar vrijdag 2 oktober 2020. De locatie wordt opnieuw de Grote Kerk in Leeuwarden. Mensen die zich aangemeld hebben voor de bijeenkomst in maart krijgen hierover persoonlijk bericht. Of het symposium in oktober wél door kan gaan, hangt af van de op dat moment geldende coronamaatregelen.

VOORJAARSEXCURSIE EN EXCURSIE NAAR OST-FRIESLAND VERVALLEN

De Voorjaarsexcursie op 6 juni is afgelast. Dat geldt ook voor de geplande excursie naar kerken in Ost-Friesland. De excursiecommissie ziet dit jaar geen mogelijkheden om de excursies op een veilige manier te organiseren. Daarom zijn beide excursies verplaatst naar volgend jaar. Voor de excursie per boot is al een nieuwe datum gekozen: 5 juni 2021. De Open Kerkendag op 16 mei is ook niet doorgegaan.

BOEK 'LEVENDE STENEN' UITGEBRACHT

Wat wél door kon gaan was de uitgave van het boek 'Levende Stenen'. In het boek staan prachtige beschrijvingen van de 52 kerken die de Stichting in beheer heeft. De verhalen zijn geschreven door Hans Willems, hoofdredacteur van het magazine Alde Fryske Tsjerken. In zijn voorwoord schrijft Willems: 'Levende stenen: daar gaat het om bij deze kerken: stenen die het verhaal vertellen van mensen die luisterden naar woorden van troost en bemoediging, zongen, doopten, trouwden en rouwden. Levende stenen waarvoor de gemeenschap zich veel moeite getroostte om ze tot het middelpunt van de gemeenschap te maken.'

Het boek kost € 9,95 voor niet-donateurs; donateurs betalen € 7,50. In beide gevallen inclusief verzendkosten. Het boek is verkrijgbaar op de webwinkel via www.aldefrysketsjerken.nl. Ook zit bij dit magazine een folder met antwoordkaart.

DOCUMENTAIRESERIE FRYSLÂN DOK

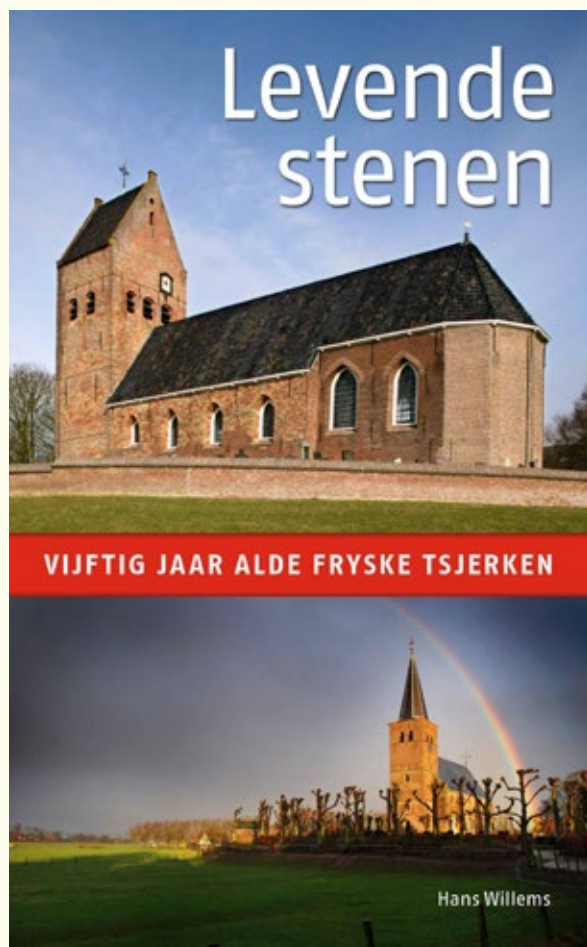
De documentairemakers van Fryslân Dok liepen enkele maanden met de Stichting Alde Fryske Tsjerken mee, en maakten twee prachtige afleveringen over ons werk. Centraal staat daarbij de sluiting van kerken, de overname van kerken door onze Stichting en eventuele herbestemming van kerken in Fryslân. De documentaires werden in maart uitgezonden, en zijn terug te kijken via

NPO Start én via de website www.aldefrysketsjerken.nl/50jaar/fryslândok.

Deel 1 heet 'Het afscheid'. Na een lang en emotioneel proces neemt de kerkgemeenschap van het dorp Wânswert het besluit om de kerk over te dragen aan de Stichting Alde Fryske Tsjerken. 800 jaar lang zijn Wânswerter families hier gedoopt, getrouwd en begraven. Met pijn in het hart, maar met vertrouwen in de toekomst wordt de kerk overgedragen.

Deel 2 heet 'De toekomst'. Daarin staat de vraag centraal: welke functie kunnen leegstaande kerkgebouwen krijgen, opdat ze ook behouden blijven voor de toekomst? Fryslân DOK ging op pad met medewerkers van de Stichting Alde Fryske Tsjerken en Steunpunt Monumentenzorg Fryslân. In een Leeuwarder kerk zit nu een school en een kinderopvang. De kerk van Dedgum herbergt onder meer een B&B. Maar niet voor al die honderd kerken die nu op de markt komen, zal zo'n bestemming gevonden worden. De vraag is: moet je alles wel willen behouden?

Onze Stichting kreeg veel positieve reacties op de uitzending van de twee documentaires. De uitzendingen waren voor tientallen mensen reden om donateur te worden van de Stichting.

een hockie van schalsum na Franeke

Pieter Idserts, Gezicht op Schalsum bij Franeke. Illustratie Collectie Fries Museum

PRESENTATIE IN FRIES MUSEUM

Ter ere van het 50-jarig jubileum van de Stichting Alde Fryske Tsjerken presenteert het Fries Museum vanaf 20 december 2020 uit het prentenkabinet: rondje om de kerk. In de tentoonstelling zijn tekeningen, prenten en oude foto's te zien van kerken in Friesland. De tentoonstelling duurt tot en met 13 december 2020. De tentoonstelling is tijdelijk gesloten vanwege het coronavirus, maar zal weer opengaan als daarvoor de mogelijkheid bestaat. Conservator Marlies Stoter van het Fries Museum vertelt over de expositie: 'Eeuwenlang fungeerde de kerk als middelpunt van de gemeenschap. Maar tijden veranderen en de kerken daarmee ook. De Beeldenstorm leidde tot verwoeste interieurs en de protestantse Reformatie deed kerken verdwijnen of veranderen van gezindte. Tegenwoordig is steeds meer sprake van ontkerkelijkheid. Door de jaren heen werd menig Friese kerk afgebroken, opgeknapt of vervangen; momenten die kunstenaars maar wat graag vastlegden.'

'Zo schilderde Piet van der Hem in 1909 het interieur van het Ayttagodshuis bij de kerk van Swichum voordat het drie dagen later onbewoonbaar werd verklaard en gesloopt werd. Het gasthuis werd in 1572 gesticht door Viglius van Ayta. Arme ouderen mochten er kosteloos wonen in ruil voor kerkelijke verplichtingen. Ook zijn in de tentoonstelling tekeningen te zien van de bronzen

klokken uit de kerktoren van Bears. Op de tekeningen van Albert Martin zijn inscripties te lezen die erop duiden dat de klokken zijn gemaakt ter ere van twee huwelijken binnen de adellijke familie Unia. Tevens is een vurenhouten 17de eeuwse kerkbank te zien uit de kerk van Hegebeintum.'

PODIUMTOUR MARCEL SMIT

In de eerste maanden van dit jaar heeft zanger Marcel Smit een serie concerten gegeven in onze kerken. Deze concerten waren in het kader van een speciale Podiumtour. Omdat de stichting Alde Fryske Tsjerken dit jaar 50 jaar bestaat, wilden wij trakteren op 16 gratis concerten in sfeervolle oude kerkjes verspreid over de provincie. De eerste vier concerten konden doorgang vinden. Daarna zijn de optredens afgelast. Hopelijk is het in het najaar weer mogelijk om nog een aantal concerten te geven.

DONATEURSBIJEENKOMST

De Stichting hoopt aan het einde van het jaar opnieuw een donateursbijeenkomst te kunnen houden. Uiteraard is doorgang afhankelijk van de op dat moment geldende coronamaatregelen. De donateursbijeenkomst staat gepland voor zaterdag 7 of zaterdag 14 november. De waarschijnlijke locatie is schouwburg De

Harmonie in Leeuwarden. De bijeenkomst wordt in de middag gehouden. Marlies Stoter, conservator van het Fries Museum, zal op die middag een lezing verzorgen.

We houden u graag via onze website en onze digitale nieuwsbrief op de hoogte van datum, locatie en programma.

Inschrijven voor onze digitale nieuwsbrief kan via onze website www.aldefrysketsjerken.nl (Actueel > Aanmelden nieuwsbrief)

In samenwerking

GEEN TSJERKEPAAD IN 2020

Er komt dit jaar geen openstelling van kerken in het kader van Tsjerkepaad. 'We doen dit seizoen letterlijk en figuurlijk niets onder onze Tsjerkepaadvlag!', schrijft de organisatie op haar website. 'De veiligheid van mensen, vrijwilligers en bezoekers, staat voorop. De vertrouwde Tsjerkepaadgids op papier komt deze keer niet uit. We zijn aangewezen op de website www.tsjerkepaad.nl. Deze zal worden vernieuwd, ook met medewerking van de mensen die zich inzetten voor het Jongeren-Tsjerkepaad.' De organisatie nodigt iedereen uit om in deze onzekere tijd verhalen te sturen. 'Verhalen van kerk zijn bijzonder in deze tijd. Of persoonlijke verhalen van hoop, geloof en liefde. Die kunnen we op onze website zetten. Op deze manier kunnen we in deze onzekere tijd, waarin zoveel van ons gevraagd wordt en zoveel niet door kan gaan, toch iets doen en positieve berichten doorgeven.' Mensen kunnen hun verhalen en eventuele foto's mailen naar webbeheer@tsjerkepaad.nl.

Marcel Smit treedt op in de kerk van Dedgum. Foto Grytsje Tania

Jannum

André Looijenga

C o l u m n

Tige tank dat de doar fan it slot wie!

It wie in kâlde sneintemiddei oan it begjin fan de lockdown, dat wy even ôfsloegen om op de terp fan Jannum te sjen. In pleats, in stik as wat restaurearde arbeidershúskes, it hôf mei de 13e-/14e-iuwske tsjerke. In iepenloftmuseum op de Noardeast-Fryske knipklaai.

Reade kleastermoppen tusken de beammen troch. De westmuorre mei syn eigenwize topgevel, it klokhûs dat oan dy muorre hinget – it bekende plaatsje fan dit âlde tsjerkje. Ik betocht my daliks: wat my no sa yn it each springt, is foar in grut part boud troch J.J.M. Vegter yn de jierren '40. Restauraasje wie rekonstruksje. It ynterieur waard stript, de 300 jier âlde preekstoel en banken derút sloopt, de ruten yn lytse foarm werombrocht, midsiuwske muorren oanfolle, de hiele westgevel ferfongen.

Binnen hobblich wytpleistere muorren, in dak as fan in âld skuorre mei de pannen drekt op hout en reid. De foarm fan de rûtsjes kloppet, de bepleistere bakstiennen, de balken en it reid ûnder de pannen: midsiuwske Friezen soene it allegear weromkenne út har tsjerken, stinzen en pleatsen. Mar hoe't rûge boumaterialen en foarmen hjir beneidrukt wurde, sit tichter by Le Corbusier syn kapelle fan Ronchamp as by de tsjerke fan de 13e-iuwske Jannumers.

Jannum wie de earste Fryske tsjerke dy't behâlden bleau mei in nije kulturele funksje. It waard herbestimd as dependânse fan it Fries Museum, mei in permanente útstalling fan midsiuwsk byldhouwurk, noch hieltyd oanwêzich. Fragminten fan de stiennen koarôfskieding út Wûns markeare de oergong nei it koar, de alterstien is weromlein op in wer opmetsele alter. De oare museumstikken steane willekeurich by-inoar, ûnder opgarjend stof en mei kwytreitsjende taljochtingsbuordsjes.

Op it alter útdôve waksineljochtsjes. De edukative funksje fan de Jannumer tsjerke hat miskien ek mar in foarbygeande fase west yn de skiednis fan it gebou. Miskien dat sa'n âld tsjerkje hjoeddedei noch it bêst tsjinnet as net-hurdop-útsprutsen meditatyf kapeltsje. De keunstskatten as skurve figuranten. De wyn dy't troch it dak waait.

Yn in hoekje seagen wy in bêzje skulptuer fan twa persoanen yn ploaide gewaden, fan wa't de ien de oar in hân op it boarst leit. De hannen binne grut en plat. It byld hat gjin hollen mear. De Johannes en Maria dy't it faaks wiene (Snits, wierskynlik 15e iuw), binne it byld wurden fan ien dy't in oar soarchsum in earm om slacht. Twa midsiuwske minsken, korrellich fan tekstuer, de ien de grutte hân tsjin it skerp ôfbrutsen boppeliif fan de oar. In keunstobjekt, in metafoar.

In ivich oanreitsjen is yn in tiid fan ôfstân hâlden fer-sille rekke. De midsiuwske tsjerke fol kleur en kearsen leit bûten ús berik, de protestantske perioade is der hjir út sloopt, en as museum rekket it bûten de tiid. Mar in tsjerkje as yn Jannum fynt syn betsjutting, salang't de doar fan it slot mei.

De vertaling van deze column is te vinden op www.aldefrysketsjerken.nl

Edy Hoekema-Mennes uit Beetsterzwaag schreef het winnende verhaal van de Verhalenwedstrijd, georganiseerd samen met het Friesch Dagblad en met Geandewei. In het weekeinde van 14 maart is een deel van de verhalen gepubliceerd in de zaterdagbijlage Wykein. Hieronder vindt u het winnende verhaal. De rest van de verhalen is gepubliceerd op onze website.

Kinderperspectief

door Edy Hoekema-Mennes

We zijn met de fiets gekomen, mijn vader en ik. Ik bij hem achterop, met mijn benen wijduit langs de fietstassen en mijn handen in zijn jaszakken. Eigenlijk mag je niet naar de kerk fietsen, maar mijn vader is organist en dan mag het wel.

We gaan naar binnen door de smalle achterdeur naast de kosterwoning. Hier mogen geen gewone mensen komen. Het ruikt er naar bloemkool, ajakkes! Ik hoop niet dat wij dat vanmiddag ook eten.

Mijn vader klimt over de smalle wenteltrap naar boven. Zijn tas in zijn ene hand; met zijn andere hand opent hij het luik naar de orgelzolder. Als ik ook boven ben, laat hij het zware luik met een klap weer op zijn plaats vallen.

Hij schuift de donkerhouten orgelbank op, knipt de lamp aan en haalt de handle van de motor naar beneden. Achter het schot begint een zacht gezoem. Ik schuifel achter hem langs naar mijn plek aan de andere kant van de orgelbank. Hier zit ik iedere zondagmorgen. Het is er lekker warm en schemerig. Er staat een klein bankje en daar leg ik de tekenspullen op die mijn vader in zijn orgeltas had meegenomen.

Ik ga een extra-mooie tekening voor mijn moeder maken, want zij is over een paar dagen jarig. Door de gaatjes van het schot kan ik de kerk in kijken, maar ik mag er niet mijn neus of vingers doorheen steken. Dan kunnen de kerkgangers mij zien en dat mag niet. 'Stilzijn hoor!' fluistert mijn vader. Dat zegt hij iedere week.

Na een tijdje komt de dominee binnen. Ik geef mijn vader een seintje dat hij moet stoppen met spelen. De dominee loopt stap voor stap de preekstoel op en begint dan te bidden; heel langzaam, het galmt door de kerk. Eigenlijk moet je nu je ogen dichtdoen en je handen vouwen; maar als niemand je ziet dan hoeft dat niet.

Mijn vader heeft de psalmen en gezangen die de dominee tijdens de dienst opnoemt altijd op een briefje staan. Dan kan hij ze alvast opzoeken. Ik mag dat ook wel eens doen en alvast de volgende psalm klaarleggen.

Wanneer hij speelt, heeft hij zo'n speciale orgelgezicht. Zo kijkt hij thuis nooit. Hij moet ook veel met zijn voeten spelen; dan kijkt hij naar beneden of ze wel goed terecht komen. Daar is hij aan gewend, dus meestal gaat dat prima. Ik hoor ten-minste niks raars.

Als de preek begint, komt mijn vader bij me zitten en geeft me drie pepermuntjes. 'Niet krakken hoor,' fluistert hij. Het duurt altijd erg lang voordat de dominee 'Amen' zegt en de mensen weer mogen hoesten. Gelukkig kan ik dan ook lekker lang doorgaan met tekenen, want niemand kan me hier zien.

Na de dienst vraagt mijn vader, al orgelspelend: 'Kijk jij eens even. Staat er bij de deur nog iemand te luisteren of zijn ze allemaal al weg?' Als de kerk leeg is, ruimen we alles weer op; boeken en tekeningen in de grote tas, de motor uit, de lamp uit. Beneden in het domineeskamertje rammelt er nog iemand met geld. Gelukkig hoeven wij nooit wat te betalen.

Van de excursiecommissie

NAJAARSEXCURSIE OP ZATERDAG 10 OKTOBER 2020

De excursiecommissie hoopt zaterdag 10 oktober a.s. met u drie kerken van de SAFT te bezichtigen. Kerken die in een prachtig weids, groen landschap van de Friese Zuidwesthoek liggen.

In dit jaar waarin het vijftigjarig jubileum van de Alde Fryske Tsjerken wordt gevierd, bezoeken wij de in 2018 vijftigste en eenenvijftigste overgedragen kerken in resp. Gaast en Ferwoude en daarnaast de in 1985 overgedragen Grote Kerk te Allingawier.

De kerkelijke gemeente van Gaast en Ferwoude vormen sinds de Reformatie samen een kerkelijke gemeente met een gemeenschappelijke predikant en gaan ook samen hun gemeenschappelijke weg als kerken van de Alde Fryske Tsjerken.

In zijn informatief artikel 'Bepleisterd en ommetseld', in het Tijdschrift (juni 2019) beschrijft Hans Willems, hoofdredacteur, de kerken van Gaast en Ferwoude. Hij noemt de beide kerken bijzondere godshuizen aan de IJsselmeerkust. Hun ligging en ook die van de dorpskerk van Allingawier nodigen uit om deze drie kerken als bakens in het landschap te bezichtigen.

Graag verwijs ik naar het artikel van Hans Willems en noem enkele opvallende details.

GAAST

- de Friese inscriptie in de huidige klok van Gaast;
- de kroonluchters in de kerk van Gaast, die afkomstig zouden zijn uit de voormalige synagoge of de Broerekerk van Bolsward;
- gedenksteen evacués WOII.

FERWOUDE

- de karakteristieke zandgele kleur van het exterieur;
- het zandstenen kuifstuk boven het toegangspoortje;
- De Ferwouder Meer Bank (een verwijzing naar het drooggelegde meer ten zuiden van het Ferwoude);
- gedenkstenen van evacués uit WOII;
- grafzerk van een predikant die overleed aan de pestziekte.

ALLINGAWIER

De Grote Kerk ligt in het fraaie museumdorp Allingawier dat net als Ferwoude onderdeel is van de toeristische route "Aldfaers Erf" en herbergt tegenwoordig een bijzondere klankbeeldvoorstelling.

In 1635 wordt de middeleeuwse kerk gesloopt en geheel vervangen door de huidige Grote Kerk die in 1978 is gerestaureerd. In de voorkerk zit in de muur van de zadeldakten een epitaaf in renaissancestijl waarin de eerstesteenlegging wordt gememoreerd. De luidklok, gegoten in 1599 en afkomstig uit de voormalige kerk, is tot op de dag van vandaag te horen. Lopend over een oude altaarsteen in de voorkerk komt men de kerkzaal binnen met kerkbanken uit 1545. Aan de kleur van de steen bij de

De Grote Kerk van Allingawier

koorsluiting is te zien dat de kerk in de jaren 1783-1788 is verbouwd en dat de kerk toen is ingekort. Een kerkgebouw dat zienderogen zijn geschiedenis vertelt.

PRAKTISCHE INFORMATIE

Gezien de coronamaatregelen, hebben wij dit jaar helaas de bootexcursie moeten uitstellen naar zaterdag 5 juni volgend jaar. Wij hopen dat 10 oktober de najaarsexcursie kan doorgaan zoals wij die de laatste jaren gewend zijn: rondleidingen en lezingen bijwonen en vervoer per bus en ook de lunch wel mogelijk zijn.

Zowel rondleiding als lezingen zullen in 'ieder' geval plaatsvinden

De kerken zijn op 10 oktober gratis te bezichtigen van 11.30 - 17.00 uur. In de kerk is een brochure met kerkbeschrijvingen verkrijgbaar. Deze kost € 3,-. U kunt de brochure ook downloaden.

www.aldefrysketsjerk.nl

Degene die zich graag met de bus laten vervoeren en gebruik willen maken van de lunch, melden zich voor 19 september aan bij het bureau: info@aldefrysketsjerk.nl

De kosten bedragen € 50,- (brochure, bus, lunch, koffie/thee).

U betaalt wanneer u per mail bericht ontvangt dat de excursie per bus en de lunch doorgaan met ook daarin de nodige praktische informatie.

De bus vertrekt 11.00 uur van busstation Leeuwarden en komt daar rond 17.00 uur weer terug.

ADRESSEN VAN DE KERKEN:

Gaast: Zeedijk 9
Ferwoude: Buren 2
Allingawier: Kerkbuurt 23

Namens de excursiecommissie,
Piet Wouda (voorzitter)

Putten uit de schatkamers

Interview

Terwijl Friesland als het ware een openluchtmuseum van oude kerken is, is het Fries Museum voor de kerken in deze provincie een soort binnenmuseum. Alleen al van de bedehuizen van de Stichting Alde Fryske Tsjerken heeft het 800 afbeeldingen. En dan zijn er nog talloze andere kerkelijke voorwerpen die in de schatkamers van het Fries Museum liggen.

Conservator oude kunst Marlies Stoter van het Fries Museum haalt regelmatig voorwerpen uit deze schatkamers – in zakelijke termen het depot – voor een grote of minder grote tentoonstelling. In verband met het jubileum van de Alde Fryske Tsjerken (AFT) heeft ze voor het Fries Museum de expositie ‘Uit het prentenkabinet: rondje om de kerk’ samengesteld.

Het komt de Alde Fryske Tsjerken goed van pas dat Marlies Stoter ook lid van de redactie van het AFT-magazine is. Zij vertelt vanuit haar studeerkamer – ze werkt vanwege de coronacrisis vooral thuis – dat ze sinds 2012 deel uit maakt van de redactie. “Op het moment dat ik er bij kwam, was ik de enige kunsthistoricus in de redactie; dat is inmiddels al lang niet meer zo.”

De rol van Marlies Stoter is onder andere dat zij afbeeldingen uit de collectie van het Fries Museum kan leveren voor artikelen in het magazine. Ook schrijft zij zo nu en dan zelf een artikel.

De Fries Museum-expositie ‘Rondje om de kerk’ omvat tekeningen, prenten en oude foto’s van kerken in Friesland. En dan vooral van de verdwenen kerken of kerken die later aangepast zijn. Dankzij die tekeningen en prenten is nog te zien hoe de verbouwde of verdwenen kerken er in vroegere tijden uit zagen. Bekende tekenaars, schilders en grafici zijn Jacobus Stellingwerf, Pieter Idserts (Portier), J. Gardenier Visscher en Cornelis Pronk. Stoter noemt speciaal de 19e-eeuwse Albert Martin, van wie onder andere tekeningen van de kerkklokken van Bears te zien zijn op de expositie (en op de website van het museum). “Hij werd vooral betaald door instanties, kerken en vooral het Fries Genootschap”, aldus de conservator. “Martin was heel nauwkeurig en heeft ongelooflijk veel gedaan voor het Friese erfgoed. Je zou hem de tekenaar van de teloorgang kunnen noemen.”

Op deze tentoonstelling is ook een beamerpresentatie

Marlies Stoter, conservator van het Fries Museum: “We hebben veel kerkzilver van de Alde Fryske Tsjerken, bijvoorbeeld het doopbekken van Hegebeintum.” Foto Fries Museum

te volgen, met 170 afbeeldingen van de huidige 52 kerken van de Alde Fryske Tsjerken.

In de schatkamers van het Fries Museum liggen heel veel voorwerpen die afkomstig zijn uit kerken. Stoter noemt de zilveren troffel, waarmee Cornelis Albarda in 1696 de eerste steen legde voor de toen nieuwe toren van Sint Jacobiparochie. De kerk is in de 19e eeuw al weer vervangen door de huidige majestueuze kerk van Thomas Romein en ook zijn bouwtekeningen bevinden zich in de collectie van het Fries Museum. “Met elkaar brengen ze de geschiedenis van de kerken in beeld”, verklaart Stoter.

Sommige kerkbesturen zien graag uit hun bedehuis afkomstige voorwerpen van het depot naar hun kerkgebouw terugkeren. Een aantal voorwerpen hoort echter al meer dan een eeuw tot de waardevolle kerncollectie van het Fries Museum, waar alles zorgvuldig wordt bewaard, onderzocht en tentoongesteld. Maar als het kan, en het lukt om met vereende krachten voorwerpen weer veilig voor de toekomst terug te brengen naar de plek van herkomst, dan doet het Fries Museum daar aan mee. Zo keerden twee grafbeelden van een adellijke familie terug in de kerk van Holwerd.

Meestal zijn kerkbesturen maar wat blij dat hun kostbare voorwerpen niet meer in een kluis in de kerk of onder het bed van een van de kerkvoogden hoeven te liggen. Stoter: “We hebben veel kerkzilver van de Alde Fryske Tsjerken, bijvoorbeeld het doopbekken van Hegebeintum.”

Als de musea de deuren weer mogen openen als het ergste deel van de coronacrisis voorbij is, is deze expositie tot 13 december te bezichtigen. Mogelijk laat het Fries Museum al eerder meer afbeeldingen van ‘Een rondje om de kerk’ zien op de website.

Kerken en hun patroonheiligen

De Laurentiuskerk in Kimsward. Foto archief Regn. Steensma

In 2009 nam een dorpsstichting de middeleeuwse hervormde kerk van Kimsward over van de kerkvoogdij. De stichting, voluit 'Stichting Laurentiuskerk Kimsward', verbond de naam van deze heilige martelaar uit de derde eeuw weer aan de kerk. Zijn naam staat in de kerkklok uit 1516. Kunsthistorica Herma van den Berg had al eerder geadviseerd de kerk naar deze heilige te noemen. Het was er niet van gekomen. Met de overname door de stichting werd nu wél uitvoering aan dat advies gegeven.

Inmiddels zijn er in Fryslân tientallen kerken die hun middeleeuwse heiligennaam weer voeren. Toen na de middeleeuwen de rooms-katholieke kerken aan de hervormers toevielen, verloren de heiligen hun nut als bemiddelaars en raakten ze vergeten. De meeste doken pas aan het eind van vorige eeuw weer op in kerknamen, meestal als gevolg van het samen-op-weg proces van de kerken, met of zonder de toevoeging 'sint'.

HEILIGE MARTELAREN

Nadat de christenen binnen het Romeinse Rijk in de vierde eeuw de vrijheid hadden gekregen om hun erediensten publiekelijk uit te oefenen en de kerk staatskerk werd, richtte de blik zich niet alleen op de toekomst maar ook op het verleden. De christenen waren in de eerste eeuwen bloedig vervolgd en velen lieten als martelaar het leven. Al in een vroeg stadium werden zij beschouwd als heiligen.

Na de godsdienstvrijheid ontstond in Rome de gewoonte om gedachteniskerken te stichten op plaatsen waar heiligen waren gemarteld en gedood of ook – en vooral – bij de catacomben waar de heilige was begraven. Zo werd de heilige Agnes gemarteld en om het leven gebracht op de huidige Piazza Navona en verder

Laurentius op een 15e-eeuwse gravure van Wolgemut en Agnes op een 15e-eeuwse gravure van Schongauer. Collectie Rijksmuseum

oostwaarts langs de Via Nomentana buiten de Juliaanse stadsmuur in een catacombe begraven. Op beide plaatsen is een Agneskerk gebouwd.

Deze gewoonte om kerken met heiligen te verbinden vond elders in Europa navolging. Omdat de martelaren standvastig waren gebleven, verwachtten de gelovigen hun bijzondere bescherming. De gewoonte om kerken aan heiligen te wijden verschaften gebouw en dorp of stad een zekere individualiteit en karakter, een extra betekenis en bovendien een bijzondere bescherming. Voor reizigers en pelgrims waren de heiligen in de kerken herkenbaar door hun attribuut. Het attribuut verwijst vaak naar een essentieel beeld uit hun leven of sterven. De heilige Laurentius werd geroosterd en zijn attribuut is dan ook een rooster.

MIDDELEEUWSE PATROONHEILIGEN IN FRYSLÂN

In de twaalfde en dertiende eeuw werden op honderden terpen en zandruggen in Fryslân stenen kerken gebouwd, aanvankelijk van tufsteen en later in baksteen. Zij vervingen vaak eerdere kerken, gebouwd van inheemse materialen als hout, vlechtwerk van takken en klei, riet en leem. Het was een tijdperk van geestelijke en economische vooruitgang.

De kerken werden ook hier gewijd aan een patroonheilige. Wie kozen bij de stichting van de kerk de

Grouwelijk misbruyck

De dichter Samuel Ampzing (1590-1632), predikant in Haarlem, vond dat het gebruik om kerken naar heiligen te noemen niet langer getolereerd mocht worden in een gereformeerd land. Hij schreef er een gedicht over onder de titel *Tegen de genaemde Heylige Dagen der vermeynde Katholijken: ende hunnen schandelijken afgodischen Beelden-dienst: item tegens het benamen der Kerken na de namen der Heyligen*.

‘Als naer Gods Heyl’gen ook Gods Kerken sijn geheten:
’T was hun gedachtenis, en Kerken onderscheyd:
Sy sijn den Heyl’gen niet, maar Gode, toebereyd.
Men most die namen dan nu liever laten varen,
Om ’t grouwelijk misbruyck van veele honderd jaeren (...)’

Zie: M-A. de Harder, *De kerkgeschiedenis van Dearsum* (2016), p. 21

patroonheilige? Volgens Roemeling waren dat aanvankelijk de bisschoppen. Het grootste deel van Fryslân viel onder het bisdom Utrecht, waarvan Martinus de patroonheilige was. De Martini/Maartenskerken zijn hier dan ook op terug te voeren. Bij de kloosterkerken bepaalden de abten de heiligennaam. Dat leidde soms tot buitenlandse invloeden: aan klooster Corvey (Duitsland) worden de Vituskerken in Leeuwarden, Stiens en enkele andere plaatsen toegeschreven. Sommige kerken beschikten over een bijzondere relikwie van een heilige. De naamgeving was dan eenvoudig. De meest voorkomende patroonheiligen in Friesland – voor zover bekend – zijn: Nicolaas (40), Martinus (32), Maria (14) en Petrus (10).

Toen in de loop van de eeuwen de band met de bisschop van Utrecht verslaptte, onder andere omdat hij werd gezien als een mogelijke belager van de Friese vrijheid, werden de namen vaak door de regionale of lokale geestelijkheid bepaald en alleen gemeld aan de bisschop. Met het geven van een heiligennaam bij de stichting van een kerk, vermeed de geestelijkheid dat de kerk zou worden genoemd naar een machtige man of vrouw die de middelen had verschaft. Geen denkbeeldig gevaar, zoals na de Reformatie bleek, toen sommige bouwheren hun namen verbonden aan een kerk, zoals de Van Harenskerk (1683) te St. Annaparochie, de Van Doniakerk (1660) te Makkum en de Hobbe van Baerdttsjerke (1644) in Joure.

KERKHERVORMING

Tegen het einde van de middeleeuwen dreigde de bonte verbeelding op het gebied van heiligenverering het geloof te overwoekeren. Het vereren van heiligen was toegestaan, zoals de toenmalige paus Leo X benadrukte, maar niet het aanroepen van heiligen als bemiddelaars. Het laatste kwam veel voor en werd door de plaatselijke kerken oogluikend toegestaan.

Tegen deze en andere misstanden in de kerk ontstonden wrevel en verzet van veel kanten. De mensen die hervormingen voorstonden legden de nadruk op de Bijbel bij de vernieuwing van de kerk. In Fryslân vond de Franse kerkhervormer Johannes Calvijn (1509 – 1564)

Calvijn op een gravure van Pieter Schenk (1670-1713).
Collectie Rijksmuseum

veel volgelingen. Hij stond een nogal radicale hervorming van leer en bestuur van de kerk voor. In het voetspoor van paus Leo X verklaarde hij dat de dood van de heilige martelaren hun eigen dood was en dat zij met hun levenseinde niet de schuld voor een ander mens hadden betaald. Het was heiligschennis om iemand anders als bemiddelaar aan te roepen dan Christus. Calvijn zag de martelaren als patronen, rolmodellen in de ijver en vurigheid waarmee ze hebben gestreden.

Het ging Calvijn om de levende heiligen die een onderlinge band kennen en één zijn in Christus, zoals de apostel Paulus schrijft in de aanhef van zijn brieven aan de gemeenten te Rome, Korinte en Efeze. In navolging van Paulus spreekt ook de Heidelbergse Catechismus (1537) in vraag 55 over de kerk als de gemeenschap van de heiligen.

DE GEREFORMEERDE KERK

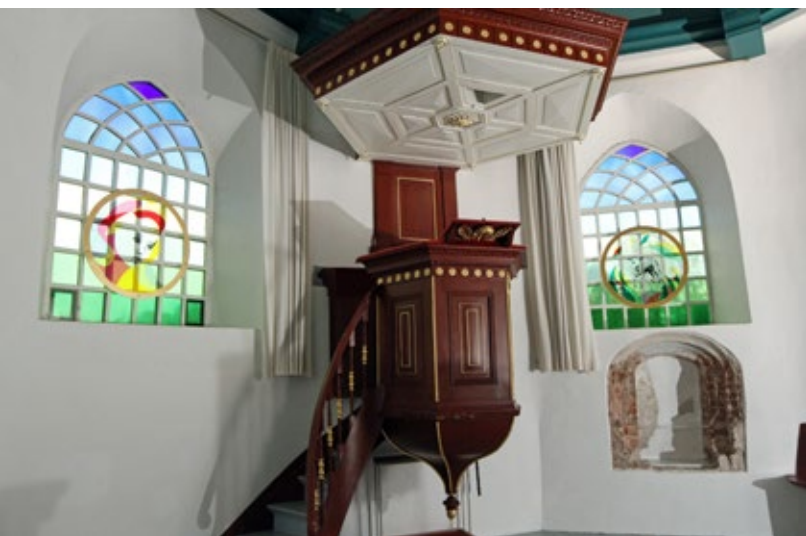
De poging om de oude vorm van de kerk te hernieuwen strandde door de wrede vervolging van de ketters door de Inquisitie. Velen vluchtten naar het buitenland en organiseerden daar protestantse bijeenkomsten. In 1571 werd in Emden (Oost-Friesland) de Nederduitse Gereformeerde Kerk gesticht, die in 1579 de publieke kerk werd van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. In 1580 werd in Friesland de uitoefening van de ‘pauselijke religie’ in de publieke ruimte verboden. Kerken en kloosters werden opgeheven en bezit van de staat, evenals de bijbehorende landerijen. De middeleeuwse kerken werden vervolgens overgedragen aan de Gereformeerde Kerk.

In 1816 kreeg deze kerk van koning Willem I een nieuw reglement en de naam Nederlandse Hervormde Kerk, waarin plaats was voor verschillende richtingen en zienswijzen. In de loop van de negentiende en twintigste eeuw werden nieuwe kerken gesticht die dicht bij de leer van Calvijn wilden blijven en de naam Gereformeerd weer gingen dragen.

De Maartenskerk in Kollum. Foto archief Regn. Steensma

Met de verwerping van heiligen als bemiddelaars en genezers van lichamelijke en geestelijke kwalen verviel de noodzaak en het nut van heiligen. De heiligen werden vanuit de Bijbel immers gevormd door de levende geloofsgemeenschappen. Bovendien zorgde het martelen en doden van de ketters voor nieuwe martelaren. De patroonheiligen raakten na verloop van tijd in de vergetelheid, althans grotendeels. In sommige steden in Friesland werden na de Reformatie de kerken nog met de heiligennaam aangeduid, zoals de Martinikerken in Bolsward, Sneek en Franeker (volgens Roemeling ter onderscheiding van andere kerken in deze plaatsen). In Grou heeft de kerk de naam van Sint Piter behouden. In de Sint-Piterboask (1845) schrijft Eeltsje Halbertsma dat de kinderen er al tweehonderd jaar Sint Piterliedjes zingen tegen 21 februari, als het kinderfeest losbarst.

Ramen met Agnes van Jan Hofman in de kerk van Goutum.
Foto Jan de Boer

TERUGKEER VAN DE PATROONHEILIGEN

In de afgelopen vijftig jaar hebben veel middeleeuwse kerken zich weer getooid met de naam van de voormalige patroonheilige. Algemeen wordt deze ontwikkeling toegeschreven aan het samen-op-weg proces van de kerken. In de meeste plaatsen leefde de opvatting dat de namen 'hervormd' en 'gereformeerd' na de fusie tot Protestantse Kerk Nederland dienden te worden vergeten ter bevordering van de eenheid. Dit betekende dat vooral voor de hervormde kerkgebouwen een nieuwe naam moest worden gezocht. Veel gereformeerde kerken waren genoemd naar een windrichting, straat- of pleinnaam. Sommige hervormde kerken kregen de naam dorpskerk/doarpstsjerke of gewoon PKN-kerk.

De meeste gemeenten kozen echter voor de naam van de middeleeuwse heilige, die werd opgediept door een predikant of dorpshistoricus. Bij verschillende kerken stond deze naam op een middeleeuwse luidklok. Voorloper in deze ontwikkeling was de hervormde kerk te Kollum. Tijdens de grote restauratie van de kerk (1962 – 1968) adviseerde de architect, ir. Vegter, om de kerk een naam te geven. De plaatselijke predikant kwam met het voorstel om aan te sluiten bij de historische naam, namelijk 'Maarten' ('Martinus' was in die tijd nog een stap te ver, zijnde te rooms). Er waren een paar bijeenkomsten voor nodig, maar uiteindelijk werd gekozen voor de naam Maartenskerk. Korte tijd later al kreeg het nieuwe plein bij de kerk de naam Maartensplein. Bij de fusie met de gereformeerde kerk in 2008 werd besloten om de naam Maartenskerk te handhaven. De gereformeerde kerk kreeg binnen het nieuwe verband de naam Oosterkerk.

OP WEG MET DE PATROONHEILIGE

Het aanknopen bij de naam van de oude patroonheilige is niet altijd eenvoudig. Roemeling heeft berekend dat er tegen het jaar 1600 in Fryslân 360 parochies waren. Van 236 zijn de heiligennamen bekend, van 15 is dit twijfelachtig, van 109 zijn de namen niet bekend. Van 40% van het totaal aantal kerken is de patroonheilige dus niet bekend of twijfelachtig.

Vaak zijn de bronnen niet eenduidig. Dat Agnes de patroonheilige van Goutum is, is bijvoorbeeld een recente vinding. Op de verdwenen klok van de kerk stond de naam Godehardus, maar in een oude inventaris van de plaatselijke Wiardastate staat een schilderij van de heilige Agnes genoemd met de vermelding 'patrones van Goutum'. Op grond daarvan is Agnes nu in het standaardwerk van Roemeling als patroonheilige aangemerkt.

Sommige kerken die recent naar een heilige zijn vernoemd, zijn actief met de patroonheilige op weg gegaan, zoals de genoemde Agneskerk te Goutum. In de afgelopen tien jaren werden hier twee kerkraden aan Agnes gewijd, beide gemaakt door de Goutumer kunstenaar Jan Hofman. Mededelingen van de kerkenraad worden vermeld in de Agnesbrief, terwijl ook een vrouwengroep haar naam draagt.

Gertrudis Baard

Giovanni Battista (Johannes de Doper) Deinum

Catharina Leons

Margryt Easterlittens

Margryt Boksum

Maria Winsum

Zwarte Madonna Blessum

De Piterkerk te Lippenhuizen heeft wandelroutes naar de heilige genoemd. Zo'n 15 andere kerken hebben beeldjes, iconen of schilderijen van de heilige in de kerk. Bij de samen-op-weg fusie in 2008 kreeg de hervormde kerk te Garijp opnieuw de naam van Petrus. Het kerkhof heet Petrushof een naam die in rouwbrieven en –advertenties nogal eens voorkomt.

Een aantal jaren terug maakte Giovanni Dalessi – in 2013 kunstenaar van het jaar – voor een zevental kerken in de Greidhoeke schilderijen van hun patroonheiligen. In verband hiermee richtte ds. Adri Terlouw in 2014 de Stichting Nieuwe Kunst in Oude Kerken op. 'Doel van onze stichting is de beeldende kunst, die bij de Reformatie uit de kerk verdween, weer een plek te geven in de kerk.' Er wordt gedacht aan werk van hedendaagse kunstenaars van naam, die kunst maken die past bij de kerk.* In het Liedboek voor de Kerken komen in verschillende liederen heiligen en martelaren voor.

* Bij het project hoort een website: www.zevenkerken.nl. Er is ook een boekje uitgegeven met foto's van de zeven kerken, de zeven, schilderijen en de tekst van de zeven erbij gemaakte gedichten. Te bestellen door €12,50 over te maken op bankrekening NL20 RBRB 095 496 31 21 t.n.v. Stichting Nieuwe Kunst in Oude Kerken (incl. verzendkosten)

De laatste worden in lied 747 in één zin genoemd met patriarchen, profeten en apostelen.

Veel katholieke kerken spreken met hun inrichting tot de verbeelding, terwijl de protestantse preekkerken sober blijven ingericht. De protestanten hebben de woorden, de katholieken de beelden. Toch een beetje toenadering?

Hylke Algra is lid van de redactie van Alde Fryske Tsjerken

Geraadpleegde literatuur

- W.J. Bouwsma, *Johannes Calvijn*, Amsterdam 1991
 Johannes Calvijn, *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst*, Kampen 1958
 P. Contantinus O.F.M. Cap, *Eigentijdse liturgische kunst*, Rotterdam 1957
 Romano Guardini, *De gestalte der toekomst*, Utrecht/Brussel 1963
 Gerard de Haas, *Publieke religie*, Baarn 1994
 O.D.J. Roemeling, *Heiligen en Heren, studies over het parochiewezen in het Noorden van Nederland, vóór 1600*, Leeuwarden 2013
 L.J. Rogier, *Eenheid en scheiding, geschiedenis der Nederlanden 1477-1813*, Utrecht/Antwerpen 1974
 Margaret Visser, *Geometrie van de liefde*, Amsterdam 2002.

HANS MOL

Het klooster Groendijk in Sneek en de familie Harinxma (I)

Groendijk (rechtsboven) op de kaart van Van Deventer (ca. 1560).
Coll. Fries Scheepvaartmuseum

INLEIDING

De Stadsfenne is een typische jaren zestig-uitbreidingswijk met lage huizenblokken en een paar grote appartementenflats in Sneek. De wijk is aangelegd op land van het Old Burger Weeshuis, dat het bij zijn stichting in 1580 heeft kunnen overnemen van het aan Sint Elisabeth gewijde vrouwenklooster Sidsingawier of Groendijk, alias de Olijfberg bij Sneek. Dat klooster heeft middenin de Stadsfenne gestaan, net iets ten noorden van de supermarkt die nu het centrum van de wijk vormt.

Bij gebrek aan een archief is er weinig schriftmateriaal van overgeleverd. Van de gebouwen zijn al helemaal geen sporen meer te vinden. Er is niet naar gezocht bij de aanleg van de wijk, maar het kan zijn dat het kloosterterrein al vrij kort na de afbraak is vlak gemaakt en van alle funderingen ontdaan.

Wat de bewoonsters betreft: die staan in zestiende-eeuwse Friese kloosterlijsten, in het Nederlands, beschreven als de 'graew baghynen to Groendyk' of als *sorores de tertia regula Sancti Francisci* (zusters van de derde orde van Sint Franciscus) in het Latijn.¹ Wat die benamingen inhouden komt verderop ter sprake. Het gaat er hier om dat het een relatief arm maar dichtbevolkt convent is geweest van lekenzusters die hard moesten werken op de boerderij of in een spin- en weefhuis om hun gemeenschap materieel gaande te houden.

Er waren in Fryslân en andere Nederlandse gewesten veel van dit soort religieuze huizen in of dichtbij een stad. Het waren producten van de Moderne Devotie, ontstaan in de late middeleeuwen, ruwweg tussen 1380 en 1520. Als zodanig was Groendijk een zusterklooster van dertien in een dozijn. De vraag die we hier willen beantwoorden is hoe en op welke wijze het is begunstigd door de hoofdelingenfamilie van de Harinxma's, die in de vijftiende

Verhuring der Groendijksterlanden.

De notaris R. GERBENSMA te Sneek zal Donderdag 3 Maart a.s., des avonds 8 uur, in de „Concertzaal" aldaar,

voor het Old Burger Weeshuis,
voor het tijdvak van 1 Mei tot 1 November 1910, publiek verhuren:

Het genot te HOOI en te GRAS op de gebruikelijke wijze, in 13 loten, van de Groendijksterlanden onder Sneek, bestaande in de Stadsfenne, ter grootte van 24—34—50 en hooilanden, te zamen groot . . . 22—68—60

Totaal 128 p. of 47—33—10

Biljetten verkrijgbaar.

Advertentie uit de *Leeuwarder Courant* van 1 maart 1910

eeuw in en om Sneek de lakens uitdeelde. We doen dit aan de hand van een aantal Harinxma-testamenten die in Friese familiearchieven bewaard gebleven zijn, met als meest informatieve stuk de laatste wil van Yde Harinxma, een ongetrouwde dochter van de krigsheer Bocke Agges Harinxma, van 20 december 1483.²

HET STICHTINGSJAAR EN DE ROL VAN DE BONNINGA'S

Over het stichtingsjaar bestaat geen onzekerheid. De kroniekschrijver Worp van Thabor, die in de vroege zestiende eeuw in het Windesheimer klooster Thabor bij Tirns leefde en betrekkelijk goed ingelicht was over de ontwikkelingen in de Friese Zuidwesthoek, meldt enigszins plompverloren voor 1463, midden in een relaas over het vetegeweld van de Donia-oorlog, dat 'Int selve jaer worde gefundeert dat bagyne clooster by Sneek, toe Sydsingwier, dat nuu wordt genoempt toe Groendyk'.³ Jammer genoeg biedt hij daarbij geen context. Over de geestelijke initiatiefnemer(s) en de sponsor(s) wordt niets gezegd.

Het bestuursgebouw van het Old Burger Weeshuis in Sneek. Coll. RCE

Sneek in de atlas van Schoemaker, ca. 1710. Coll. KB

Dat heeft bij latere historici aanleiding gegeven tot de nodige speculatie. Volgens het genealogisch handschrift van Syboldt van Adelen van Cronenburg uit de late zestiende eeuw kan de stichting op naam worden geschreven van Tzomme Wiarda, hoofdeling uit Goutum, en zijn vrouw Ath Piers Bonninga, afkomstig uit Oppenhuizen.⁴ Dit bericht vindt men steeds weer herhaald in de literatuur,⁵ maar er is reden om aan de inhoud te twijfelen. In de eerste plaats meldt het handschrift dat het genoemde paar ook een Franciscaner

klooster in Leeuwarden heeft opgericht, wat stellig onjuist is.⁶ Wel is van de echtelieden bekend dat ze het Leeuwarder minderbroeders-observantenklooster te Olde Galilea en de tertiarissenkloosters Fiswerd bij Leeuwarden en Aalsum van donaties hebben voorzien.⁷ Zie daarvoor een uit 1472 stammende oorkonde waarin Tzomme voor zijn eigen zielenheil en dat van zijn al overleden vrouw de grauwe bagijnen van Fiswerd be-giftigt, zij het wel op voorwaarde dat die de juiste reformatie aannemen,⁸ wat onderstreept dat hij belang

Reconstructie van het grondbezit (lichtpaars) van Groendijk in 1580. HISGIS

Ids Wiersma, aquarel met voorstelling van een boerderij op Sidsingawier (1915). Coll. Fries Scheepvaartmuseum

stelde in strenge en nieuwe vormen van religieus leven. Groendijk bevond zich wel in hetzelfde spectrum als Fiswerd, maar in het genoemde schenkingsdocument duikt dit klooster niet op. Men zou denken dat als Tzomme en Ath de stichters waren geweest, Tzomme het in 1472 op zijn minst van een aanvullende schenking zou hebben voorzien. Dit soort instellingen kende altijd en overal een moeizame en langdurige pioniersfase, waarin alle steun welkom was.

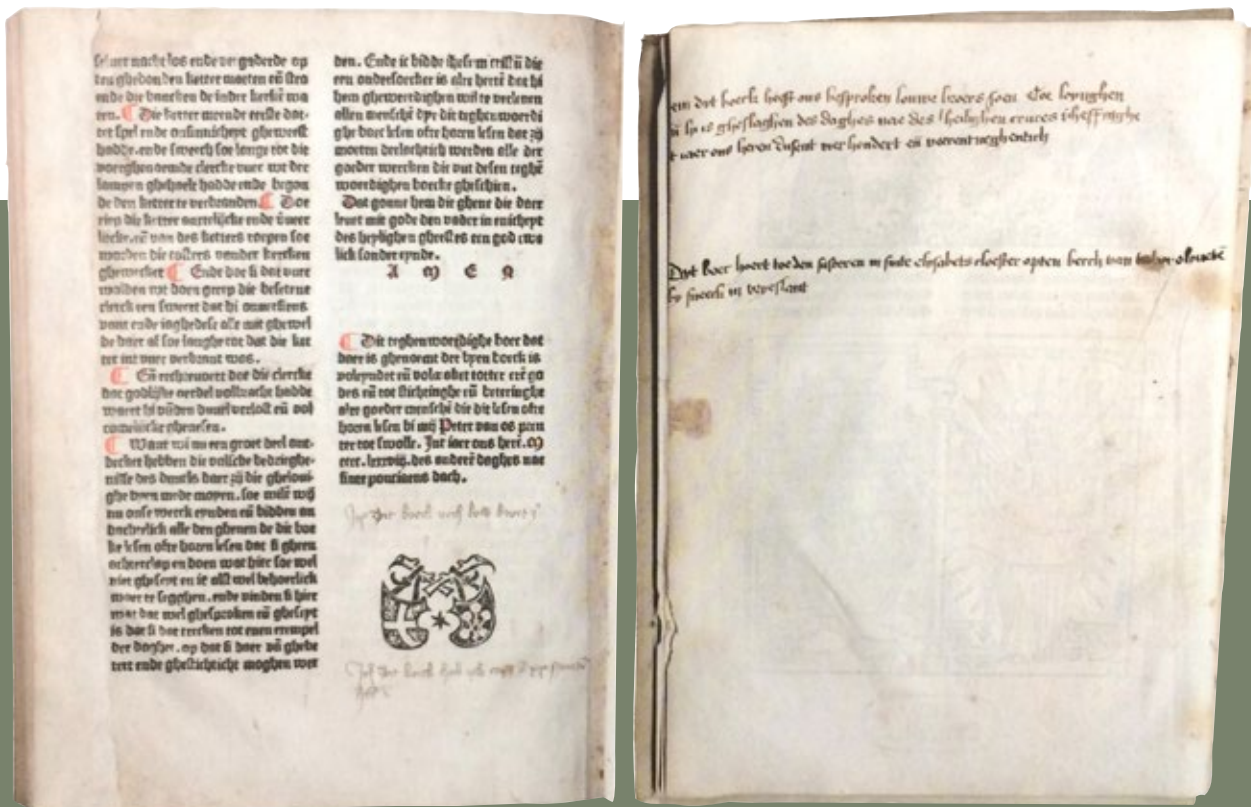
Een andere reden om Tzomme als stichter terzijde te schuiven is dat hij van zichzelf helemaal niet gegoed was in de omgeving van Sneek. Hij bezat land bij Lekkum, Goutum, en in het Boornegebied boven Akkrum, maar daar blijkt Groendijk later nu juist helemaal niet over bezit te hebben beschikt.

De goederen van Ath Bonninga, die de voorvaderlijke stins te Oppenhuizen met het bijbehorende land van haar vader Pier erfde, lagen dichterbij maar toch ook niet bij de plek waar het kloostercomplex was opgetrokken: op of bij de op een terp gelegen boerderij Sidsingawier, even ten noorden van de Groene Dijk. In 1511 trok het klooster enkele renten uit land onder Oppenhuizen. Twee daarvan, met een geringe waarde, waren gevestigd op delen van het genoemde stamgoed, dat toen in handen was van de hoofdeling Goffe Piers en zijn moeder Katherina.⁹ Het meer substantiële jaarbedrag van 4,5 goudgulden blijkt echter gevestigd op land van een eigen erfde. Het is mogelijk bedoeld geweest als intredeschenking voor een kloosterzuster uit diens familie.

Zo kan de naam Bonninga dus niet via Ath rechtstreeks

aan de stichting worden gerelateerd. Er is echter nog een andere lijn bekend, te weten met Low Bonninga, de zoon van Ath's neef Broer, wiens voornaamste stamgoed in Loënga lag, dichtbij de kerk, zo'n kleine 1000 meter ten noorden van Groendijk.¹⁰ Deze Low heeft de kronieken gehaald omdat hij in september 1494 samen met (de jonge) Bocke Feickes Harinxma de stins van zijn belegerde schoonzoon Jelmer Ottos Sydtsma in Warns probeerde te ontzetten en toen door de Vetkoperse Galama's is doodgeslagen. Zijn andere schoonzoon, die hem in zijn goed te Loënga opvolgde, was Syrick Syrickszoon Harinxma van IJlst.

Low was dus een Schieringer vechtersbaas, maar tegelijkertijd een vroom man. Hij had tenminste twee devote boeken aangeschaft die toevallig bewaard gebleven zijn: het *Boeck des gulden throens* (1484) en het *Bienboeck* (1488). Het eerste was de Middelnederlandse vertaling van een populaire godsdienstige verhandeling die onder de titel *die 24 Alten* in 1386 is uitgebracht door de Franciscaner leesmeester Otto von Passau in Bazel.¹¹ Er verscheen in 1480 een eerste Nederlandse druk van in Utrecht en in 1484 een tweede in Haarlem. Het tweede boekwerk van Low Bonninga was een vertaald en gedrukt exemplaar van het zo mogelijk nog populairdere *Bonum universale de apibus* van de dominicaan Thomas van Cantimpré, vrij vertaald 'De lof der bijen', ook wel *Bienboe(c)k* genoemd. Beide boeken zijn dus via Low Bonninga bij testament in handen geraakt van het klooster. In het *Bienboek* vinden we aangetekend: *item dit boeck heeft ons besproken Low Broers soen toe Loynghen;*

Het Bienboek van Thomas van Cantrimpré van Low Bonninga en de aantekening over het klooster Groendijk. UBL Bijz. coll 1408-B2

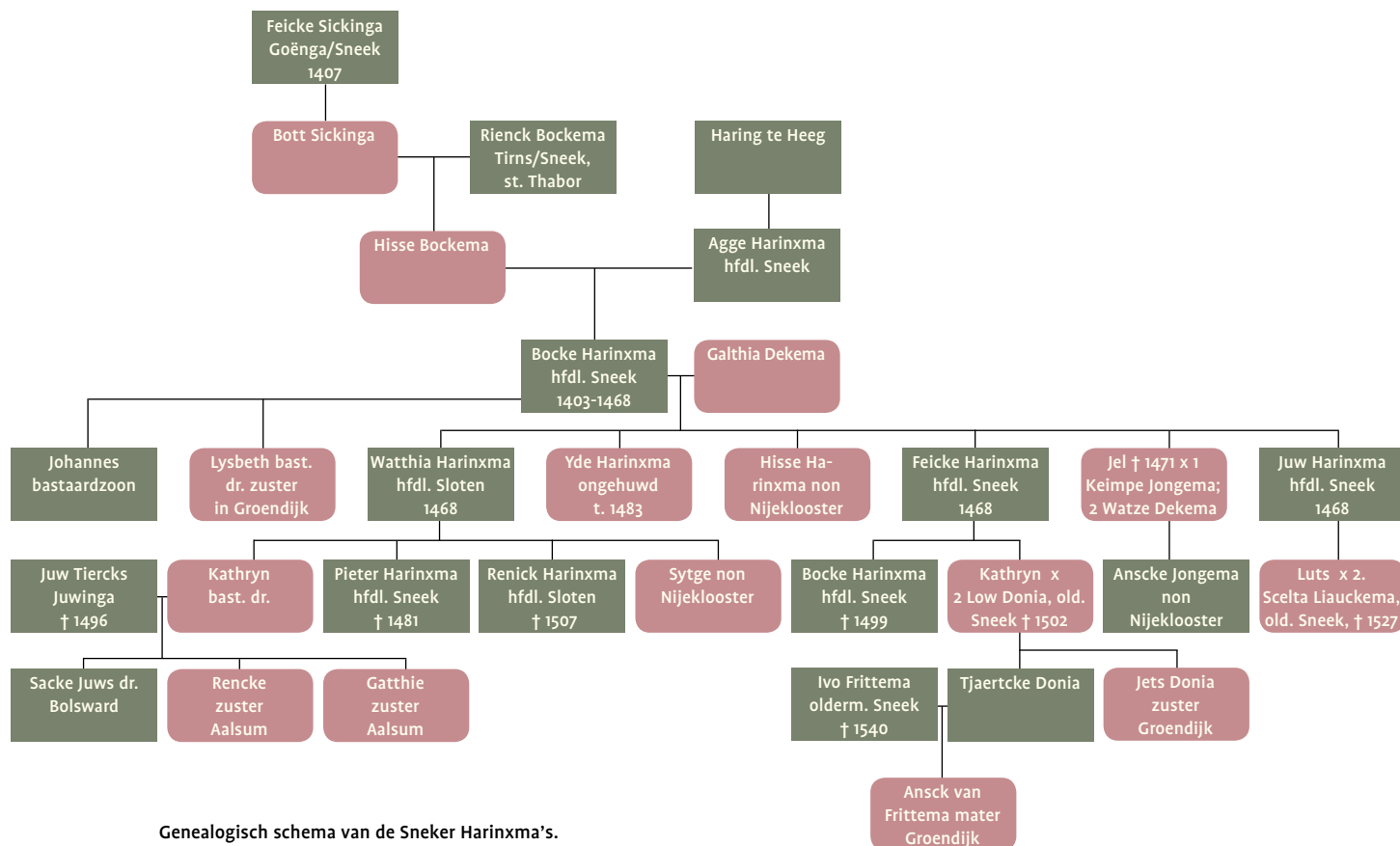
Elisabeth van Hongarije, 15e-eeuws eikenhouten beeld van een Utrechtse beeldhouwer. Coll. Museum Catharijneconvent

ende hi wordt gheslaghen des daghes nae des Heilighen Cruces verheffynge in't iaer ons Heren mcccc ende xciiii. Een andere hand schreef daar dan bij: 'Dyt boec hoert toe den susteren in sinte Elysabeths cloester opten berch Olyveten by Sneek in Vrieslant'.

Die laatste mededeling is vooral zo interessant omdat ze de eigenlijke naam van het klooster verradt en de heilige aan wie het was gewijd: de Olijfberg, met de in de late middeleeuwen uiterst populaire Elisabeth van Thüringen, koningin van Hongarije en patroon van de armen. Dit even terzijde gelaten, toont de schenking dat Low Bonninga de zusters van het vlakbij gelegen klooster goed gezind was. Maar ze werd pas na 1488 gerealiseerd, toen het complex te Groendijk/Sidsingawier al meer dan een kwart eeuw bestond. Als we er rekening mee houden dat kloosterweldoeners in het algemeen pas op late leeftijd vrijgevigheid betrachten terwijl Low Bonninga in 1463 nog relatief jong was, kunnen we uit de boekenschenking niet afleiden dat Low Bonninga aan de basis van Groendijk heeft gestaan, ook al woonde hij wel dicht in de buurt.

YDE BOCKES DOCHTER HARINXMA

De sleutel tot het begrijpen van de stichting ligt in het eigendom van de behuizing, bebouwing en boerderij van Sidsingawier. En dat brengt ons bij het testament van Yde Harinxma uit 1483, dat in origineel is overgeleverd in het huisarchief van Tjaardastate, met drie van de zeven oorspronkelijke zegels er nog aan. Het is geschreven in het Nederlands. Wie het leest, wordt meteen getroffen door de zelfbewuste toon van de testatrice. Vaak zijn middeleeuwse testamenten

sjabloonmatig opgezet en verwoord. Dan lijkt eerst en vooral de notaris of geestelijke opsteller aan het woord. Maar soms klinken er ook persoonlijke keuzes in door, zeker in het geval van Yde, de ongehuwde dochter van Bocke Harinxma (de oudere).

Dat blijkt al meteen in het begin als ze verantwoordt dat ze met haar laatste wil onenigheid wil voorkomen met het oog op een paar lastige kwesties, waarvan de voornaamste is dat haar vader een paar onechte kinderen heeft nagelaten. Dat laatste is levendig onder woorden gebracht: vader Bocke heeft, God betere het, een aantal bastaarden verwekt die hij voor een deel van het nodige had voorzien opdat 'si den huusman niet lastich zouden worden ende den vrienden (verwanten) toe schande gingen'. Hij had echter niet voor ieder van hen de zaken goed geregeld, omdat hij plotseling gestorven was. En al hoeft men zulke kinderen niet te laten erven volgens het wereldlijk recht, volgens het geestelijk recht moet men ze wel 'voeden', aldus de testatrice.

Vervolgens claimt Yde veel kennis te hebben 'van myns lieven vaders menynghe ende wille' en stelt ze als elk vrij christenmens die tot zijn rijpe jaren is gekomen zonder kloostergeloften te hebben afgelegd, gerechtigd te zijn om een laatste wil op te stellen. Dat doet ze dan volgens de standaardformule 'gaande en staande, bij haar volle verstand en met raad van wijze lieden', in dit geval haar biechtvader en zes andere bij name genoemde geestelijken uit Sneek en omgeving.

Voor haar zielenheil verklaart ze begraven te willen worden te Sidsingawier. Het staat er niet bij, maar naar alle waarschijnlijkheid betrof het een plek in de kloosterkapel. Daar tenminste zegt ze een misfundatie

aan het Onze Lieve Vrouwe-altaar te hebben gesticht, met als hoofdbepaling dat de eraan verbonden priester elke dag een mis moet opdragen ('een eerfelike misse, tho gheskien daghelix'). Kennelijk diende dit meteen na de bekrachtiging van het testament in de praktijk te worden gebracht, omdat als toelichting wordt gegeven dat de priester elke keer een speciale memorie in de mis 'voor in myn leven ende na in myn doot' zal houden voor Yde zelf, haar ouders Bocke en Gautke (Galthia), haar al overleden broers en zus Watke, Feyke, Juw en Jel, en meer in het algemeen voor haar hele familie. Al deze namen moeten daartoe op een bord of gedenksteen op het altaar worden bijgeschreven. Het klooster mag zelf bepalen wie het met de diensten zal belasten: de pater, zijn metgezel of assistent, of een andere priester binnen of buiten het convent.

Voor de financiering van deze fundatie volgt dan een paragraaf waaruit allereerst duidelijk wordt dat het klooster bij zijn stichting de sate Sidsingawier in pacht heeft gekregen van Ydes vader Bocke voor 40 gouden rijns gulden – er is sprake van een brief waarin deze overeenkomst is vastgelegd – en dat Yde ondertussen deze sate heeft geërfd. Voor de misfundatie nu krijgt het klooster van Yde een korting op de pacht toebedeeld, en wel op zo'n manier dat het maar 20 stuivers voor de rijns gulden hoeft te betalen.¹² Daarbij mag het ook afzien van het betalen van de openstaande pachtsschuld over het voorbije jaar en de periode voordien.

Een tweede gunst die Yde het klooster vervolgens in het vooruitzicht stelt is dat, ingeval zij ná (de jaarlijkse pachtbetalingstermijn van) mei maar vóór Allerzielen sterft, in 1484 of later, het klooster de helft van de

verschuldigde huur mag houden, op voorwaarde dat het hele convent dan zal bidden voor Yde's ziel. Als tegenprestatie zal het klooster, naast het opdragen van een dagelijkse eeuwige zielmis voor de Harinxma-tak van Bocke en Gautke, aan elk van Yde's echte erven die echte (en dus geen bastaard-) dochters hebben die een religieus leven als zuster in het klooster van de orde van Sint Franciscus willen leiden, de opname niet weigeren.

Voordat ze aan de erfstelling ten gunste van haar tantezeggers toekomt, bepaalt Yde nog dat ze met dit testament alle 'brieven ende voerwaarden' bevestigt die haar vader met het convent heeft gemaakt. Interessant zijn vervolgens de legaten ten gunste van familieleden die al in een klooster zijn getreden. Het blijkt dat behalve haar volle zus Hisse ook haar nichten Sytge Watke Harinxma dochter en Anscke Jongema, dochter van zus Jel, koornonnen in de cisterciënzerinnenpriorij *Aula Dei* alias Nijklooster waren. Ze mogen in Ydes erfenis delen, maar alleen voor de duur van hun leven, want het was niet de bedoeling dat hun Harinxma-renten voor goed aan het klooster zouden komen.

De eerstgenoemde twee vrouwen verbleven in 1501 overigens nog steeds in Nijklooster, getuige hun vermelding als tante en nicht in het testament van Katryn Feickes dochter Harinxma uit dat jaar.¹³ Ze kregen toen van Katryn elk een nieuwe Delftse kap toebedeeld. Wie we in Katryns testament ook nog als *moeye* tegenkomen is zuster Lysbeth te Groendijk, die van Katryn voor drie goudgulden een nieuwe rok, een scapulier en een kap mag kopen. Deze Lysbeth was een halfzus van Yde. Zij krijgt in Yde's testament een extra vermelding als een van de twee bastaardkinderen die vader Bocke had verwekt. Lysbeth wordt evenals haar bastaardbroer Johannes, over wie verder niets meegedeeld wordt, voor haar 'lijfstond' door Yde met een jaarlijkse rente uit de pacht van Sidsingawier bedacht. Voor Johannes was dat 9 en voor Lysbeth 10 rijns gulden. In beide gevallen maakte Yde daarbij het verzuim goed dat haar vader Bocke door zijn roekeloze dood (in 1468) hun toekomst niet meer goed had kunnen regelen. Lysbeth was overigens al wel voordien met ruimhartige toestemming van Bocke in het klooster Sidsingawier opgenomen. Yde schrijft erbij dat ze deze halfzus zeer toegenegen is, omdat Lysbeth haar veel diensten heeft bewezen. Met die bepaling ontstond overigens wel de merkwaardige figuur dat uit de pacht die het klooster voor zijn voornaamste bezitscomplex jaarlijks moest betalen, steeds een deel voor een van zijn conventualen bestemd was. Niet duidelijk is of zuster Lysbeth geacht werd de renten elk jaar aan gemeenschappelijke kloosterkas af te dragen of dat ze er zelf vrijelijk over kon beschikken.

Een laatste belangwekkende bepaling uit het testament betreft het eigen huis van Yde te Sidsingawier. Het blijkt dat het convent en Bocke samen van hun gemeenschappelijke bouwmaterialen (steen en hout) een apart huis op het kloosterterrein hebben laten bouwen, waarbij het loon van de bouwvakkers door Bocke was betaald en het klooster voor de kost had gezorgd.

Yde weet te melden dat toen ook vastgelegd is dat het convent het huis ook na haar dood voor de familie zou vrijhouden. Ze wil dan nu vastleggen dat het klooster er straks definitief de beschikking over krijgt, op conditie dat als een van haar nichten als provenierse aan het klooster verbonden wil zijn, zij dan in huis zal mogen wonen. Deze beschikking doet veronderstellen dat Yde, die ook een huis in Sneek bezat – naast het huis van haar vader –, een rustig leven leidde te Sidsingawier, niet als een aan een gemeenschapsregiem gebonden kloosterzuster, maar als kostkoopster die vrij was om te gaan en staan waar ze wilde.

Samen lijken deze testamentaire bepalingen te wijzen op een cruciale rol van Ydes vader Bocke bij de start van het klooster. Hoe we ons die rol meer in het bijzonder moeten voorstellen komt in het tweede deel in de volgende aflevering van *Alde Fryske Tsjerken* aan de orde.

Hans Mol werkt als historicus bij de Fryske Akademy en is bijzonder hoogleraar aan de Universiteit van Leiden voor de geschiedenis van de Friese landen in de middeleeuwen.

Noten

- 1 A., 'Friesche kloosterlijsten. Een bijdrage tot de Friesche kloostergeschiedenis', *De Vrije Fries* 26 (1918) 103-124.
- 2 G. Verhoeven en J.A. Mol ed., *Friese testamenten tot 1550* (Leeuwarden 1994), nr. 44.
- 3 Worp van Thabor, *Kronijk van Friesland*, boek IV, J.G. Ottema ed. (Leeuwarden 1850) 111.
- 4 Tresoar, Collectie Fries Genootschap, nr. 968, 414; vergelijk M. de Haan Hettema en J. van Halmael jr., *Stamboek van den Frieschen adel*, 2 dln. (Leeuwarden 1850) I, 42, II, 37.
- 5 Laatst nog bij K.F. Gildemacher, 'Van veenterp tot stad', in: M. Schroor e.a. (red.), *Sneek van veenterp tot Waterpoortstad* (Leeuwarden 2011) 15-55, aldaar 39.
- 6 J.A. Mol, 'De Grauwe Bagijnen van Leeuwarden', *Leeuwarder Historische Reeks* 3 (1992) 61-106, aldaar 71-73.
- 7 Zie de uitvoerige paragraaf over de Bonninga's bij O. Hellinga en P.N. Noomen, 'Genealogia Aytana. De genealogie van de Aytta's uit een handschrift in het Collegium Viglianum', *Genealogysk Jierboek* 2011, 127-307, 242-243.
- 8 *Oudfriesche oorkonden (OFO)*, 3 dln., P. Sipma ed. (s-Gravenhage 1927-1941) I, nr. 222.
- 9 *Register van den Aanbreng van 1511 en verdere stukken tot de florenbelasting betrekkelijk*, 4 dln., I. Telting ed. (Leeuwarden 1879/1880), II (Wymbritseradeel), 27 (Zysingeweer, 24 st.), 34 (18 st. Gronedick), 4,5 gg. (Gronedick).
- 10 P.N. Noomen, *De stinzen in middeleeuws Friesland en hun bewoners* (Hilversum 2009), bijlage sub Loënga. Het goed wordt genoemd in het testament van Jelle Syricksz Harinxma uit 1540: Verhoeven en Mol, *Friese testamenten*, nr. 159.
- 11 Zie voor het volgende: G.J. Jaspers, 'Een tweede schenking uit de bibliotheek van Low Broers Bonninga', *It Beaken* 47 (1985) 40-45.
- 12 Hier staat niet genoteerd wat ze normaal moesten betalen: vermoedelijk 28 stuivers voor de rijns gulden. In dat geval zou er sprake zijn geweest van een besparing van 40 x 8 = 320 stuivers, ofwel 11 rijns gulden en 12 st.
- 13 Verhoeven en Mol, *Friese testamenten*, nr. 62.

KERKEN VAN LUCIFERS IN FERWOUDE

Foto Archief SAFT

In de opslag van de Stichting Alde Fryske Tsjerken staat een grote collectie miniatuurkerken, exact op schaal nagebouwd en gemaakt van lucifers. De stichting heeft deze kunstwerken gekregen in 2002 na het overlijden van Frits Jansen (1926-2002), de maker van de kerken. Frits Jansen was werkzaam in de zuivel, maar in zijn vrije tijd heeft hij ruim 45 jaar met name in de wintermaanden, aan de collectie kerken gewerkt. Het zijn stuk voor stuk ware kunstwerken geworden.

Zo nu en dan maakt een aantal van deze kerkjes een uitstapje naar één van onze Alde Fryske Tsjerken. Deze zomer, in de maanden juli en augustus, staan ze voor u uitgesteld in onze kerk in Ferwoude. Openingstijden dinsdag t/m vrijdag van 10.00 – 16.00 uur. Gratis entree.

LOVING YOU LOSING YOU IN RAARD (NEF)

Sinds oktober 2019 heeft de Leeuwarder beeldend kunstenaar Paul Andringa de kerk in Raard in gebruik als atelier annex galerie. Sinds kort hangt daar een groot abstract schilderij met als thema "Loving you, losing you". Voor het doek heeft Andringa twee stangen bevestigd met daaraan enkele witte zakdoeken. Het geheel doet een beroep op je verbeeldingskracht. Kennen we niet allemaal het gevoel van vreugde en verdriet, liefde en verlies? Een gevoel dat je overweldigt en vreugde schenkt en een gevoel dat je overspoelt en je hart afsluit. Beide bestaan en beide zijn waardevol. Andringa nodigt iedereen uit om binnen dit thema zelf iets te maken, een tekening, schildering of tekst. U bent helemaal vrij; enige beperking is dat de ondergrond een wit stoffen zakdoek moet zijn en gebruik wordt gemaakt van blauwtinten. Alle zakdoeken worden aan de ijzeren lijn opgehangen en worden zo een onderdeel van dit community-art kunstwerk. Haast u niet; het werk blijft lange tijd staan om zo langzaam te kunnen groeien.

Foto Joke Bakker

U mag uw werk zelf ophangen in de kerk; omdat Paul daar niet altijd aanwezig is, is het handig hem vooraf even te bellen (06-13527843). Of u doet het in de brievenbus of stuurt het op naar De Buorren 8, 9155 AN in Raard. Kom vooral eens een kijkje nemen in het bijzondere atelier om ook de andere kunstwerken te bewonderen.

UITGELICHT

Op deze pagina vindt u altijd een greep uit de vele activiteiten die de Plaatselijke Commissies van de Stichting Alde Fryske Tsjerken organiseren. Een compleet overzicht van alle activiteiten treft u gebruikelijkerwijs aan in de aparte UITagenda. Helaas is er door COVID-19 nog veel onzekerheid over het wel of niet doorgaan van de geplande activiteiten. Daarom deze keer geen papieren UITagenda. Er zijn deze zomer wél meerdere exposities te bewonderen, waarvan een drietal op deze pagina.

Houd onze website www.aldefrysketsjerken.nl in de gaten voor meer exposities én de actuele UITagenda van het tweede halfjaar 2020.

Foto Boris Schmidt

LEERKUNST IN BEARS

Ine van der Horn, beeldend kunstenaar uit Utrecht, maakt (delen) van menselijke figuren in leer. Soms wordt dit basismateriaal gecombineerd met andere materialen, zoals glas, textiel, metaal of hout.

De presentatie in het kerkje van Bears bestaat uit drie grote groepswerken en een aantal losse werken die samengevoegd worden en één geheel gaan vormen. Deze expositie is daarmee uniek en eenmalig.

Het werk laat de toeschouwer nadenken over zichzelf en roept vragen op. Hoe sta jezelf in het leven? En in de maatschappij? Vanaf 2 juni tot eind september is de expositie elke dinsdag t/m zondag van 13.00 tot 17.00 uur geopend. Toegang is gratis.

www.uniastatebears.nl

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN

KERKEN EXCURSIE

Allingawier

Gaast

Ferwoude

op zaterdag

10

oktober 2020

van

11.30 tot 17.00 uur

doorlopend

rondleidingen

in de kerken

Kerkbeschrijvingen à € 3,00

in de kerk verkrijgbaar

Voor inlichtingen: 058 213 96 66

of

www.aldefrysketsjerken.nl